

DE LA O GENERAȚIE LA ALTA: FORMAREA GOSPODĂRIILOR RURALE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN 1838

BOGDAN MATEESCU
(Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”)

Gospodăria rurală din trecut: un subiect încă puțin explorat de istorici

Gospodăria este grupul social care influențează poate cel mai mult viețile oamenilor. Aceasta era valabil cu atât mai mult pentru trecut, cu cât legăturile sociale din afara ei erau mai restrânse decât sunt astăzi. Gospodăria însemna împărțirea unui spațiu, a unor activități casnice și economice, transmitere de valori, de avere; structura sa era expresia unor norme sociale, a determinismelor demografice, dar și subiectul legilor și reglementărilor. Gospodăria era cadrul în care familia nucleară își ducea traiul și în care avea cele mai strânse relații cu alte rude sau familii; în alte cuvinte, gospodăria se afla la intersecția celor mai importante forme de interacțiune umană.

Totuși, de multe ori este greu să explicăm exact în ce consta această interacțiune, să intuim lanțul de cauzalități din spatele ei, să reconstituim mecanismele interne ce guvernau gospodăria. Anumite realități (precum căsătoriile timpurii, natalitatea și mortalitatea ridicată) au fost de mult timp clarificate, pentru ca alte să rămână în continuare apanajul unor simple păreri, impresii, sau al recursului la literatură tangențială. Poate să pară surprinzător, dar întrebări fundamentale precum „Care era structura gospodăriilor din trecut?”, „Cum evoluau?”, „Care erau factorii ce le influențau?” au rămas până acum cu răspunsuri deficitare, bazate pe studii de caz extrem de restrânse. Un alt mod de a aprecia stadiul cunoașterii acestui subiect este de a recunoaște că în peisajul academic românesc nu există o paradigmă istorică bine formată în studiul gospodăriei rurale din trecut. Dacă deceniile scurse dintre cel de-al doilea război mondial și căderea regimului comunist au fost dominate de studierea țăranimii în bloc, ca actor social angrenat în lupta de clasă, perioada postdecembristă a văzut înregistrat o pierdere a interesului față de relații sociale în mediul rural. Un alt mod de a recunoaște lipsurile în cunoașterea acestui subiect, este de a vedea cum gospodăria românească a fost plasată în peisajul științific internațional. Un exemplu foarte bun este cel al Mariei Todorova. În cartea *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in*

*Ottoman Bulgaria*¹, în capitolele legate de gospodărie, folosește o gamă destul de largă de surse și lucrări istorice pentru a compara gospodăriile din diferite părți ale Europei secolelor al XVIII-lea – al XIX-lea. Spațiul românesc, în schimb este acoperit doar citând lucrările sociologului Paul Stahl, valabile pentru perioada interbelică. Fără a fi singular, acest apel la sociologia românească gustiană pentru epoci mai timpurii ilustrează cum, în lipsa unor contribuții serioase din partea istoricilor, cei interesați de subiect s-au orientat către roadele științifice ale altor câmpuri. Abia recent, după 2010, putem spune că asistăm la emergența unei paradigme istorice, prin înmulțirea studiilor ce acoperă Transilvania², Țara Românească³ și Moldova⁴. *

Studiul de față dorește să completeze acest peisaj cu o analiză a formularelor de recensământ din 1838 în Țara Românească, punând accentul pe relațiile ce conturau formele rezidențiale din trecut: cele dintre părinți și copii. Nu ne referim la perioada copilăriei, ci la fazele intrării în maturitate, adică ale formării unei noi familii, ale tranziției de la o generație la alta. Mai precis, dorim să repunem în discuție, folosind surse și metode noi, aspectele cele mai importante legate de această tranziție. Ne interesează felul în care ea se petrecea din punctul de vedere al:

- **Cadrului domestic:** în ce măsură formarea unei noi familii se petrecea în casa părintească, sau, dimpotrivă, se suprapunea cu formarea unei noi gospodării?
- **Statutului domestic:** în cazurile în care locuirea cu părinții continua și după căsătoria copiilor, ce raport de autoritate exista? Asistăm la o retragere a părinților din fruntea gospodăriei sub îngrijirea familiei tinere, sau din contra, la subordonarea acesteia din urmă?
- **Patrimoniului:** în ce măsură formarea unei noi familii era însoțită de transferul de avere de la o generație la alta. Sau, altfel spus, în ce măsură perechea proaspăt căsătorită era înzestrată de părinți?

¹ Prima ediție a fost publicată în 1993. Am folosit ediția din 2006: Maria N. Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern: Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Budapesta, CEU Press, 2006.

² Levente Pakot, *Households and Families in Rural Transylvania. A Case Study of Vlăhița and Căpâlnița, 1868*, în „Romanian Journal of Population Studies”, vol. 7-2, 2013, p. 21-41; Elena Crinela Holom, *Characteristics of the Romanian household in Transylvania between the second half of the 19th Century and the first quarter of the 20th Century. A case study*, în „Romanian Journal of Population Studies”, vol. 8, partea 1, 2014, p. 87-116; Peter Őri; Pakot Levente, *Residence patterns in nineteenth century Hungary: Evidence from the Hungarian Mosaic Sample*, în „Working Papers On Population, Family And Welfare”, 20, Budapest, Hungarian Demographic Research Institute, 2014.

³ Bogdan Mateescu, *Household Forms, Environment and Wealth in 1838 Wallachia. A Case Study of Districts Buzău and Slam-Râmnic*, în „Romanian Journal of Population Studies”, vol. 14-1 (2020), p. 19-62.

⁴ Bogdan Mateescu, *The structure of rural households in 19th century Moldavia and Wallachia: approaching old censuses, revisiting paradigms*, în „N.E.C. Ștefan Odobleja Program Yearbook”, 2018-2019, p. 167-196.

După cum se poate citi în alte lucrări care le-au abordat, și cum se poate vedea și din întrebările puse mai sus, aceste trei aspecte au implicații care depășesc cadrul fizic al locuinței. Măsura în care mai multe rude sau familii împărțeau aceeași casă exprimă și gradul de apropiere dintre ele, care poate reflecta norme sociale prezente la nivelul populației studiate. Desigur, legături se creau și între case sau gospodării diferite, dar, premisa fundamentală de la care pornim este că locuirea comună poate fi interpretată ca un semn de relații mai strânse decât cele întâlnite în alte forme de socializare. Pe aceeași linie, raportul de autoritate existent în gospodării multigeneraționale poate la rândul său să ateste dacă populația studiată era mai patriarhală sau mai puțin patriarhală. Nu în ultimul rând, înzestrarea (sau lipsa ei) reprezintă iarăși un bun indicator pentru a scoate la iveală norme sociale. Ne putem referi aici la dreptul roman asociat cu practicile egalitare, sau, din nou, la o societate mai patriarhală, ce amână transferul de avere și o ține cât mai multă vreme în proprietatea părinților.

Pentru că aceste implicații sunt destul de variate, combinația dintre forme de locuire, statut și practici succesoriale a servit pentru a defini diferite sisteme de forme domestice (*household systems*) de-a lungul timpului și în părți foarte variate ale lumii. Pentru Europa, tipologia folosită de sociologul francez Frédéric Le Play⁵ a rămas un reper conceptual până astăzi, folosită deopotrivă de sociologi, antropologi și istorici. Ea conține trei tipuri principale de sisteme:

- Gospodăria⁶ patriarhală (*famille patriarcale* în franceză, *joint family* în engleză): în care după căsătorie rămân alături de părinți toți fiii;
- Gospodăria nucleară (*instable* în franceză, *nuclear* în engleză; echivalentul gospodăriei *simple* sau *monofamiliale* din diverse studii): în care, dimpotrivă, nu rămâne nici un copil căsătorit.
- Gospodăria ramificată (*souche* în franceză, *stem* în engleză, sau *familie-trunchi*)⁷: o categorie intermediară, în care un singur fiu rămâne alături de părinți.

Putem vorbi și de subcategorii ale celor de mai sus, variind în funcție de populația studiată, precum și de alte sisteme de clasificare, concepute să fie mai detaliate, adaptate în funcție de studii de caz, astfel încât să includă și alți actori sociali decât părinți și urmașii direcți ai acestora. Dintre acestea putem cita

⁵ Frédéric Le Play, *L'organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*, Paris, Téqui, p. 9-11.

⁶ În varianta originală, precum și în cea anglicizată, termenul este de fapt „familie” (*famille* / *family*), dar cu înțelesul de gospodărie. Pentru a evita confuzii, am preferat să-l traducem prin „gospodărie”.

⁷ Violeta Barbu, *Ordo amoris. O istorie a instituției căsătoriei în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, Editura Academiei Române, 2011, p. 87.

sistemul mult mai elaborat al lui Emmanuel Todd⁸, pentru ca o clasificare detaliată a structurii gospodăriei să fie revendicată de Alexander Hammel și Peter Laslett⁹.

În cazul gospodăriei românești, plasarea ei pe harta sistemelor familiale europene s-a făcut cu oarecare ambiguitate, pentru că cea mai influentă teorie a rămas într-un stadiu incipient de elaborare. Avându-și originea în lucrările lui Henri Stahl, această teorie poate fi enunțată astfel: gospodăria tradițională românească era preponderent simplă, pentru că aproape toți copiii plecau din casa părintească la căsătorie. Aceasta se făcea pe fondul sistemului succesoral egalitar, ce prevedea că toți copiii trebuia să primească o parte a averii părintești, iar aceasta se făcea parțial la căsătorie, prin înzestrare. Excepție făcea doar ultimul fiu născut, care, în schimbul averii rămase la bătrânețe (casa, diverse alte obiecte și inventarul agricol), servea drept îngrijitor al părinților în timpul bătrâneții acestora. Dacă era nevoie, își fonda propria familie în aceeași casă¹⁰. Așadar, în linii foarte mari, putem conceptualiza sistemul teoretizat de H. Stahl ca unul specific *gospodăriei ramificate*, cu participarea ultimogeniturii masculine.

Cercetarea pe care se bazează această teorie, precum și felul în care a fost enunțată comportă anumite deficiențe, comune și unor paradigme internaționale începând cu opera lui Frédéric Le Play. Problema în cazul românesc este că aceste deficiențe nu au fost corectate sau abordate de generațiile care au urmat școlii gustiene. Cea mai importantă deficiență ar fi caracterul extrem de restrâns al grupului pe care a fost bazată cercetarea: doar 537 de gospodării din satul Nerej în anul 1938. În al doilea rând, putem reclama insuficienta folosire a statisticilor, în condițiile în care structura gospodăriei în lucrările lui Henri și Paul Stahl a fost acoperită folosind o singură analiză statistică, bazată pe patru categorii de gospodării¹¹. Sunt absente analizele pe criterii multiple precum vârstă, stare civilă, statut în gospodărie, avere – criterii necesare pentru demonstrarea teoriei de bază. În al treilea rând, putem observa maniera destul de relativă în care a fost conceptualizat tipul de gospodărie românească, a cărei valență simbolică și identitară a concurat cu rigoarea științifică. Paul Stahl a pus accentul pe diferența dintre gospodăria tradițională, cea românească și cea din teritoriile învecinate României, contrastând simplitatea celei dintâi cu presupusa complexitate a celor slave și maghiare¹². Ori, în lipsa unor cifre concrete, este foarte greu să spunem în ce măsură aceasta era valabil, și pentru câte secole sau decenii. Este suficient să semnalăm asemănările în linii mari între gospodăriile catolice și cele ortodoxe din

⁸ Emmanuel Todd, *L'Origine des systèmes familiaux*, Tome 1, *L'Eurasie*, Paris, Gallimard, 2011.

⁹ Alexander E. Hammel; Peter Laslett, *Comparing Household Structure over Time and between Cultures*, în „Comparative Studies in Society and History” 16-1974, p. 73-109.

¹⁰ Henri Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, Volumul II, *Structura internă a satelor devălmașe libere*, București, Cartea Românească, 1998, p. 108.

¹¹ Idem, *Nerej. Un village d'une region archaïque*, Vol. III, București, Institutul de Științe Sociale, 1939, p. 302.

¹² Paul Stahl, *La maisnie (gospodăria) du paysan roumain*, Freiburg, Biblioteca Română, 1978, p. 94.

regatul Ungariei, scoase la iveală de Peter Őri, Pakot Levente¹³, pentru a înțelege încă o dată de ce observațiile de teren nu ar trebui generalizate, și de ce contrapunerii extreme între grupuri etnice sau religioase ar trebui bine documentate, nu luate ca atare.

De ce recensământul? Opțiuni teoretice și metodologice

Faptul că acest studiu este bazat în mod disproporționat pe o singură sursă poate atrage critici evidente, atâta timp cât diversificarea surselor este mereu ideală în orice demers științific. În acest caz, apelul la vechile recensăminte nu vine ca simplă explorare a unor materiale puțin folosite, ce le completează pe altele, ci reprezintă introducerea în laboratorul istoricului a uneia din puținele surse ce permit studierea gospodăriilor rurale într-o manieră sistematică și detaliată.

Pentru a înțelege potențialul acestui cadru de lucru ar trebui să punem sub emnul întrebării dihotomia dintre istoria cantitativă și cea calitativă. Pentru științele umaniste în general, statistica este indispensabilă oricărui subiect de studiu, pentru că orice subiect comportă în teorie și în practică afirmații și concluzii de ordin cantitativ: „în general”, „majoritatea”, „în măsură mică / mare / mixtă”, „puțini” etc., sunt aprecieri fundamentale ce însoțesc rezultatele oricărei teme de cercetare. Or, într-un demers științific ce oferă posibilități rezonabile de comparație între diferite epoci și spații, ele nu pot fi demonstrate și enunțate riguros decât cu ajutorul cifrelor și statisticilor. În cazul studiului formelor de locuire și a normelor sociale suprapuse peste ele, aceasta este cu atât mai evident cu cât întregul câmp internațional al *household studies* nu poate fi imaginat fără analizele statistice care au pus în mișcare cele mai importante schimbări de paradigmă, de când sociologia a lăsat locul istoriei în studiul gospodăriilor secolului al XIX-lea și a celor mai timpurii (adică după Frédéric Le Play).

O prejudecată pe care am întâlnit-o în mediul academic românesc este legată de sterilitatea surselor demografice, văzute ca materiale documentare doar pentru mărimea populației unei anumite așezări sau regiuni, lipsite de alte informații referitoare la context. În cazul sursei de față, recensământul nu este doar o centralizare, ci s-a păstrat și sub forma formularelor originale. La rândul lor, acestea nu sunt doar o listă de nume, ci o listă de nume asociate unei întregi serii de informații¹⁴. Astfel, ne este oferit contextul nu doar pentru o localitate sau regiune, ci pentru fiecare individ în parte, pentru fiecare gospodărie în parte; iar aceleași

¹³ Peter Őri; Pakot Levente, *op. cit.*, p. 27 – figura 10.

¹⁴ Pentru o prezentare a acestor formulare, vezi George Retegan, *Primul recensământ modern al populației și agriculturii Țării Românești: 1838*, în *Din istoria statisticii românești*, București, Direcția Centrală de Statistică, 1969, p. 157-172; Bogdan Mateescu, *Digitizing the Wallachian Census Forms of 1838. The First Population Samples of the Dem-Ist Database*, în „Studii și Materiale de Istorie Modernă” Vol. XXXIII, 2020, p. 19-83.

informații rareori pot fi găsite fie laolaltă, într-o singură sursă, fie în orice fel de sursă. De la administrația epocii, care folosea *familia* drept criteriu principal de impunere a obligațiilor către populație, rareori avem informații pe case – ceea ce face recensământul cu atât mai prețios. Rareori găsim înregistrate vârste, dizabilități sau avere agricolă pe locuitor. Realitățile analizate aici pot fi în principiu documentate și în altfel tipuri de surse: plângeri, anchete, rapoarte oficiale, procese verbale ale ședințelor de judecată (anaforale). Fiind însă vorba despre aspecte intime ale vieții din mediul rural, ele sunt extrem de rare și de împrăștiate prin arhivele multor instituții, atât locale, cât și centrale. Prin urmare, într-un mediu științific ce a abandonat studiile rurale, în care nu există proiecte colective care să repertorizeze sistematic întreaga varietate de astfel de documente, abordarea pragmatică este aceea de a acorda prioritate documentelor celor mai promițătoare. Pe cât concentrarea pe acest recensământ poate să pară excesivă, tot atât de disproporționat de mare este și bogăția informației conținute, față de alte surse.

Așadar, considerăm că abordarea statistică nu este doar un atașament metodologic pentru demersurile „calitative”, ci este unul dintre cele mai bune pentru a înțelege procesele ce fac subiectul acestui studiu. Prin urmare, formularele de recensământ ar trebui să constituie fără probleme surse principale pentru orice studiu de istorie socială. În același timp însă, aceste posibilități nu ar trebui exagerate, iar principalele direcții de analiză ar trebui trasate cu deplină precauție în raport cu defectele și lipsurile prezente.

*

Evoluția gospodăriei

Este un aspect ce doar foarte recent a început să primească mai multă atenție empirică, dezvoltându-se metode specifice pentru studiul ei. Este surprinzător cum toate teoriile menționate mai devreme (Le Play, Laslett, Stahl) au la bază o dimensiune diacronică, pot fi enunțate sub formă de procese ciclice, dar în același timp au operat cu tipologii statice. Luate așa cum au fost propuse de autorii lor, categoriile de gospodării amintite nu acoperă anumite perioade din viața indivizilor, ci ele reflectă structura tuturor gospodăriilor într-un moment dat. Să luăm exemplul românesc al lui Henri Stahl: „Cette forme de famille du type No. 1 [gospodăria monofamilială formată la căsătorie] finit toujours par se transformer dans un autre type, No. 2 [gospodăria multigenerațională], qui représente une sorte de vieillesse du type No. 1”¹⁵.

O demonstrație adecvată ar fi constat în a arăta proporția diferitelor tipuri de gospodării (1, 2, 3, 4), pe grupe de vârstă ale membrilor sau capilor lor; sau în a realiza o statistică a familiilor care au parcurs aceste etape. În schimb, avem o

¹⁵ Henri Stahl, *Nerej*, și urm., p. 302.

statistică doar a numărului și a procentului total de gospodării pentru fiecare categorie (exemplu: în categoria 1 au fost clasificate 379 de gospodării, reprezentând 70,6% din totalul pe sat). Or, aceasta ne spune cum arăta totalitatea gospodăriilor, dar nu descrie neapărat evoluția lor. Putem avea un sistem în care gospodăriile încep și evoluează cu o singură familie și sfârșesc prin a se transforma aproape toate în gospodării complexe, cu mai multe familii. Aceasta nu exclude ca din totalul existent în orice moment, majoritatea gospodăriilor să fie simple și nu complexe, din motive evidente: doar o minoritate din gospodării aveau membri suficient de înaintați în vârstă încât să aibă copiii suficient de vârstnici pentru căsătorie. Așadar, o majoritate de gospodării simple nu ar trebui să ducă neapărat la concluzia că, în cele mai multe cazuri, între părinți și copii exista o separare. Ci, aceasta ar trebui demonstrat prin metode mai precise, după cum și aserțiunea inversă (a lui Henri Stahl, de exemplu) ar trebui la rândul ei probată mai riguros. O realitate descrisă prin criterii multiple (ordinea nașterii, averea rămasă, averea precedentă, starea civilă a membrilor gospodăriei etc.) nu poate fi acoperită printr-o singură categorie de analiză. Sau, în alte cuvinte, trebuie făcută distincție între *tipuri de gospodărie* și *sisteme de gospodărie* (sau *domestice, rezidențiale*). Metodele statistice ar trebui și ele adaptate studiului celor din urmă, și nu monopolizate în studiul celor dintâi, cum a fost cazul și în istoriografia vestică.

Putem specula că unul din motivele pentru care nu au fost folosite metode mai precise a fost dificultatea unei analize multivariabile în lipsa mijloacelor moderne, digitale. Pe de altă parte, trebuie ridicată și problema surselor: avem nevoie de documente care să se refere exact la aceiași indivizi timp de peste 20 de ani și să facă asta pentru o populație consistentă (cel puțin de sute sau mii de gospodării). Or, chiar și pentru vestul Europei, valabilitatea informației de asemenea natură pune piedici serioase în cercetare. Cazul de față nu face excepție: un singur recensământ nu este o sursă directă pentru explorarea unei evoluții, dar în același timp permite deducții inaccesibile prin alte surse. Chiar dacă nu cunoaștem practicile rezidențiale prin care a trecut o familie dată de-a lungul vieții membrilor ei, putem surprinde practicile specifice unei anumite etape de viață, în rândul întregii populații. Putem face aceasta pentru că știm vârstele aproximative ale indivizilor.

Evoluția familiei

În general este importantă din motive evidente: pe lângă copiii ce locuiau la un moment dat cu părinții lor, avem nevoie să știm și ce copiii mai existaseră. Din păcate, recensământul își atinge limitele aici. Teoretic, este posibil să identificăm linia de filiație în afara unei gospodării, dar în mod foarte limitat: pentru indivizi aflați în viață, sunt cuprinși în același eșantion și sunt fie frați, fie tați și fii (rudonii vizibile datorită numelor). Însă informația trebuie codată potrivit unor variabile

speciale, iar acest proces trebuie să fie făcut manual. Nu am putut, din păcate, să explorăm acest fel de informație. Prin urmare, cadrul de lucru actual suferă acest neajuns: surprinde cel mai bine doar relațiile dintre indivizii care la 1838 au fost înregistrați în aceeași casă. Pentru cercetări viitoare vom extinde această perspectivă.

Raporturile de putere din gospodărie

Sunt o altă componentă cheie a *household studies*, pentru că ele reflectă norme care se pot aplica atât societății în general, cât și anumitor rude sau indivizi în particular. Cu cât mai multe familii tinere sunt subordonate părinților în aceeași gospodărie, cu atât putem spune că aceste aranjamente erau dictate de norme sociale patriarhale, care la rândul lor puteau fi determinate de presiuni sau motivații economice și fiscale. Din contra, în cazul românesc gospodăriile multigeneraționale conduse de perechea tânără pot să reflecte ipostaza mezinului care a preluat frâiele casei și își îngrijește părinții.

Din fericire, recensământul este o sursă bună pentru documentarea și analiza acestei dinamici, pentru că marchează persoana care conducea gospodăria prin ordinea enumerării, prima persoană înregistrată fiind șeful sau șefa gospodăriei. Există riscul ca plasarea acestei persoane în capul listei să se facă și prin subiectivitatea recenzorului, ca ordinea enumerării să reflecte așteptările acestuia și nu relațiile din interiorul căminului. De aceea, unii istorici demografi folosesc criteriul averii drept indicator al statutului: persoana cea mai bogată era și cea care conducea gospodăria. Registrele de recensământ folosite aici, însă, nu par să fi fost influențate de un astfel de subiectivism, pentru că situațiile care apar sunt foarte diverse. Găsim în fruntea gospodăriei părinți văduvi, căsătoriți, copii minori ce locuiau cu părinții, copii căsătoriți sau văduvi ce locuiau cu părinții.

În ceea ce privește relația dintre capul gospodăriei și ceilalți membri, indiferent dacă aceștia formau sau nu o familie, calitatea informației este relativă bună.

Marea necunoscută: zestrea

Cele mai mari ambiguități metodologice din acest cadru științific au apărut în încercarea de a proba acele formulări teoretice legate de transmisia de avere, în special cu ocazia căsătoriei și/sau a formării unei gospodării noi. Ne-a fost greu să conturăm o abordare conceptuală pentru că ipostazele practicilor succesoriale nu au fost acoperite uniform de către istorici. Putem vorbi despre: înzestrarea de către părinți a fiicei, a fiului, a ginereului, dreptul mezinului (ce primea o zestre mai mare);

dreptul părinților de a fi îngrijiți la bătrânețe în schimbul unei zestre mai mari; înzestrarea de către frați a surorilor orfane; dreptul copiilor de suflet. Considerăm că zestrea primită de fete a fost de departe aspectul cel mai bine studiat, căruia i s-au dedicat studii și capitole de carte¹⁶; urmat de dreptul mezinului. Paradoxal, a rămas extrem de puțin cunoscut unul din transferurile cele mai frecvente și mai importante: bunurile dotale datorate de părinți fiilor (mai ales altor fii decât mezinul). După cum a fost remarcat, „L’acte dotal est très prolixe quand il s’agit de décrire l’apport féminin [partea soției din zestrea gospodăriei incipiente], mais il ne dit presque rien de l’apport masculin [partea soțului]”¹⁷. Ele sunt absente din legislația vremii¹⁸, foarte rare în alte tipuri de surse, și, în consecință, au acumulat foarte puține rânduri în lucrările de istorie. Doar în lucrările sociologilor interbelici normele sunt fără echivoc: la căsătorie, fiii (neluându-l în calcul pe mezin) primeau, ca și fetele, echivalentul unei moșteniri, adică o cotă parte egală din pământul deținut de părinți. Delimitarea cotei primite putea avea loc separat de momentul căsătoriei, fiind făcută din timp. Studiile de caz valabile pentru secole anterioare (al XVII-lea – al XVIII-lea) prezintă și asemănări, și deosebiri: în mod clar asistăm la înzestrarea fiilor, dar nu neapărat la căsătorie¹⁹. Pentru anii 1830 și deceniile care au urmat, generalizarea normelor reflectate de aceste situații este cu atât mai grea cu cât nu vorbim despre proprietari de pământ (decât în puține cazuri) și nici despre boieri. Nu am beneficiat, din păcate, de repere istoriografice semnificative care să acopere practicile succesoriale folosite la înzestrarea fiilor de țărani clăcași. Singurele mențiuni confirmă într-adevăr că și fiii erau înzestrați cu ocazia formării unei noi gospodării, de obicei cu inventar agricol (vite, care) și bunuri imobile.

Al doilea impediment major rezidă în sursa folosită. Pentru studiul transiterii patrimoniale de orice fel, ideale sunt acele surse ce privesc strict acest aspect: foile de zestre, testamentele, zapisele de danie, sau diverse documente juridice care, în situații de conflict, aveau rolul de a reconstitui transferuri de proprietate. Acestea din urmă pot fi inventare de avere sau mărturii. Recensământul este departe de a intra în categoria documentelor celor menționate mai devreme. Deși înregistrează averea, nu

¹⁶ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, București, Humanitas, 2004, partea a doua, cap. II; Violeta Barbu, *op. cit.*, cap. V; Ncioleta Roman, *Dowry contracts, women’s objects and the circulation of goods in mid-nineteenth century Romanian families. The case of Oltenia*, în „Revista Istorică”, XXIX Nr. 1-2, 2018, p. 105-139; Angela Jianu, *Women, Dowries, and Patrimonial Law in Old Regime Romania (c. 1750-1830)*, în „Journal of Family History”, 34, partea 2, 2009,, p. 189-205.

¹⁷ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Mariage et parenté à travers les actes dotaux roumains (1700-1865)*, în „Annales de Démographie Historique”, nr. 121, partea 1, 2011, p. 144.

¹⁸ Codul civil al vremii, Legiuirea Caragea (din 1818) acoperă zestrea în partea a III-a, cap. XVI, secțiunea a doua, dar se referă doar la zestrea primită de fete. Articolele legate de moștenire (partea a IV-a, cap. III) se referă doar la moștenirile făcute în urma decesului. *Legiuirea Caragea*, București, Typographia Națională a lui Stephan Rassidescu, 1865.

¹⁹ Violeta Barbu, *op. cit.*, p. 240-242.

înregistrează toată averea, iar pentru cea prezentă în formularele sale nu cunoaștem proveniența. Cu alte cuvinte, schimbul de proprietăți nu este transparent.

Cum putem folosi aceste fragmente de informație? În primul rând, din puținele informații pe care le deținem legate de norme, vom presupune că și fiii erau înzestrați la căsătorie, nu doar fiicele. În al doilea rând, vom lua ca indicator indirect al primirii zestreii acea parte a averii înregistrate în recensământ care în contextul respectiv poate fi considerată cea mai importantă în fondarea unei familii. Din fericire, o avem înregistrată: vitele de lucru. Față de importanța pe care au avut-o deopotrivă în viața socială și economică a țărănimii, vitele de lucru au primit o atenție disproporționat de mică din partea celor preocupați de chestiunea agrară și viața rurală în general. Dominante au fost discuțiile despre *pământ*: micșorarea pământului deținut de micii proprietari (moșneni) prin abuz, daniile sau vânzarea benevolă, arendășia, proiectele și politicile legate de împrumut și de proprietatea asupra pământului, fărâmițarea loturilor acordate la 1864. Vitele de lucru ar trebui să capete o atenție cel puțin la fel de mare precum cea a pământului, din mai multe motive. Considerăm de la sine evident faptul că, în cea mai mare parte din cazuri, simpla proprietate asupra pământului nu garanta un venit, ci acesta era determinat de măsura și de felul în care pământul era lucrat. Culturile agricole erau cel mai răspândit mod de exploatare agricolă, practicate cu ajutorul vitelor, în special al boilor. Astfel, rolul jucat de vite era atât de important, încât a atras cu sine diferențieri pe mai multe paliere. În funcție de numărul de vite deținute de fiecare gospodărie, roadele obținute din pământul lucrat (indiferent de forma de proprietate asupra lui) puteau fi mai mici sau mai mari. Pentru țărani clăcași, acest număr determina și suprafața de pământ ce putea fi primită din partea proprietarilor de moșie, dar și obligațiile prestate în schimbul ei. Quantumul acestor schimburi era normat atât prin cutume, cât și prin legea scrisă, care încă de la primele codificări a prevăzut trei categorii de gospodari: frunțași (cei cu patru vite de lucru), mijlocași (cu două vite) și codași (fără vite de lucru)²⁰.

Prin urmare, între tipurile de informație ce apar în recensământ, vom considera aceste articole drept indicator ipotetic și indirect pentru zestre: deținerea vitelor de jug și de tracțiune (cai, boi, bivoli) însemna că o familie tânără avea, în accepțiunea socială a vremii, bazele fondării unei gospodării – baze ce trebuiau, conform legii, asigurate de părinți.

Concepte și metode

Cunoscând potențialul informației istorice conținute în recensământ, am valorificat-o prin calculul unor indicatori care corespund cel mai bine conceptelor și teoriilor prezentate mai devreme. Înainte de a-i trasa, se cuvine să delimităm materialul fizic folosit în acest studiu.

²⁰ *Regulamentul Organic*, București, Tipărit la Zaharia Carcalechi, 1847, Secția VII (art. 138-146).

Formularele recensământului din 1838 s-au păstrat în cea mai mare parte sub forma materialului de arhivă aflat astăzi în custodia Serviciului Arhivelor Naționale Istorice Centrale. Doar o mică parte din ele au fost publicate, atât sub formă de carte, cât și în format digital, sub formă de seturi de date ce reprezintă eşantioane de populație. Primul set a fost făcut public de platforma MOSAIC în 2015²¹, pentru ca alte două seturi să fie publicate pe Dem-Ist²². Acestea două vor fi folosite în acest studiu.

Procesul de alcătuire a lor a fost prezentată într-un articol anterior²³, și este de asemenea exemplificat pe site-ul proiectului²⁴. De aceea, rândurile care urmează servesc doar ca rezumat al metodologiei pe care cei interesați o pot consulta în amănunt în sursele amintite.

Proiectul a dorit să respecte unitatea și integritatea circumscripțiilor de recensare: un eşantion a trebuit să acopere întregul material păstrat pentru o circumscripție. În același timp au fost alese două circumscripții, pe baza următoarelor principii de selecție. Ele au trebuit să acopere zone diverse din punct de vedere geografic, întrucât geografia influența și o bună parte din economie și societate. Astfel, am dorit să mărim potențialul științific al primelor date publicate. În același timp, materialul trebuia să fie de bună calitate – adică formularele să fi fost completate de recenzori într-o manieră cât mai apropiată de spiritul instrucțiunilor. Bineînțeles, am optat pentru material inedit – adică pentru unități administrative ce nu cuprind localități deja acoperite de MOSAIC. Astfel, au fost alese două circumscripții de recensământ, adică în două subdiviziuni de județ: plaiul Nucșoara de Muscel, cu 11 sate și 4 676 locuitori, și plasa Balta de Dolj, cu 26 sate și 17 727 locuitori.

Întregul material a fost transcris iar informația a fost standardizată, pregătită pentru analiză statistică pe baze științifice. Acest proces de standardizare a presupus crearea unor variabile pentru coloanele din formular care fie nu există, fie există dar conțin informație ce a fost înregistrată într-o manieră neuniformă, deci nepotrivită pentru analiză statistică. Astfel, eşantioanele publicate prin Dem-Ist au incluse, pe lângă transcrierea brută, variabile ce acoperă locatori geo-administrativi, sexul persoanelor, vârsta lor, starea civilă statutul în familie și cel în gospodărie, etnia, ocupația, forma rezidențială, statutul fiscal, dizabilități.

²¹ *Laboratory of Historical Demography (MPIDR). 1838 Census of Wallachia, Version 1.0 [Mosaic Historical Microdata File].* www.censusmosaic.org, 2015; <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/mosaic-data-files>, consultat în iunie 2022.

²² *1837-8 formularele de recensământ general ale plășii Balta – Dolj. [fișier de date individuale, baza de date Dem-Ist. Bogdan Mateescu] 1.0. demist.iini.ro. 2021 și 1837-8 formularele de recensământ general ale plaiului Nucșoara – Muscel. [fișier de date individuale, baza de date Dem-Ist. Bogdan Mateescu] 1.0. demist.iini.ro. 2021; <http://demist.iini.ro/Esantioane%20pop.htm>, consultat în iunie 2022.*

²³ Bogdan Mateescu, *Digitizing the Wallachian Census Forms of 1838...*

²⁴ <http://demist.iini.ro/Digitizarea%20form.htm>, consultat la 1 iunie 2022.

Pentru statutul în familie armonizarea s-a făcut potrivit conceptului de *unitate familială corezidentă* (în continuare UFC), sau *conjugal family unit*, așa cum este consacrat în literatura de specialitate. Acest concept corespunde celui de *familie nucleară*, dar în context domestic. Adică, el cuprinde toți membrii aceleiași familii nucleare ce locuiesc împreună. În același timp, acest concept izolează unii de alții indivizii înrudiți, dar care conduceau propria familie. Astfel, UFC-urile pot lua doar trei forme: cuplu fără copii necăsătoriți; cuplu cu copii necăsătoriți; părinte singur cu copii necăsătoriți.

Din punct de vedere social, **gospodăria** este în general definită ca fiind grupul de persoane ce locuiesc împreună și împărtășesc activități ce țin de câștigarea venitului și / sau de consum. În funcție de contextul studiat sau de paradigma științifică, limitele acestei definiții pot varia în funcție de criteriile care definesc atât activitățile comune, cât și spațiul comun. Spre deosebire de statistica oficială, sociologie și antropologie – științe ale căror obiect de studiu este viu și direct observabil –, în domeniul istoriografiei o delimitare exactă a acestui concept este impusă de cele mai multe ori de limitările surselor. Cele mai mari ambiguități izvorăsc din cauză că nu se cunoaște metodologia folosită de către autorul sursei istorice. În cazul de față, știm că recenzorilor li s-a cerut gruparea locuitorilor pe *casă*. Or, ipotetic, o casă putea în anumite cazuri să nu corespundă conceptului de gospodărie. Se putea întâmpla ca o singură clădire se găzduiască persoane sau grupuri de persoane ce își câștigau și duceau traiul separat – de exemplu două familii de chiriași ce locuiau în părți diferite ale aceleiași clădiri. Un astfel de scenariu, însă, credem că implică riscuri doar pentru mediul urban, și este foarte puțin probabil – dar nu în totalitate exclus – pentru satele epocii studiate. Ceea ce putem întâlni în mediul rural, însă, sunt cazuri în care spațiul comun al unei gospodării să fie mai extins decât casa. De exemplu, două case în aceeași curte, ce puteau găzdui fiecare câte o familie, iar cele două familii să folosească același inventar agricol și, evident, să ia parte la activități comune: lucru agricol, lucru domestic, mesele împreună etc. Faptul că locuințele lor erau separate nu ar trebui să ne împiedice să considerăm acest ansamblu drept o singură gospodărie. Există posibilitatea ca astfel de cazuri să fie existat, după cum atestă etnografii²⁵, după cum avem astăzi chiar și dovezi fizice, de case conservate în cadrul unor muzee în aer liber, și după cum arată și recensământul clădirilor și locuințelor din decembrie 1912²⁶.

²⁵ Monica Budiș, *Gospodăria Rurală din România*, Volumul I, Muntenia, Oltenia, Dobrogea, București, Editura Etnologică, 2004, p. 61.

²⁶ Centralizarea, sub forma statisticilor publicate de către Direcția Generală a Statisticii, arată pentru mediul rural din Muntenia și Oltenia aproximativ 109, respectiv 105 corpuri de casă pentru fiecare 100 de „clădiri” (metodologia recensământului a folosit termenul de „clădire” cu accepțiunea de proprietate pe care s-a construit). Direcțiunea Generală a Statisticii, *Statistica clădirilor și a locuințelor din România întocmită pe baza recensământului din 19 decembrie 1912 / 1 ianuarie 1913*, București, Cartea Românească, 1920, p. 24.

Imaginea 1. Exemplu de două case ce împărțeau aceeași curte, cu prispe și acoperișuri unite.
Locuință din comuna Oteșani, Muzeul Satului Vâlcean²⁷ din Bujoreni, jud. Vâlcea.
Gospodărie construită la sfârșitul secolului al XIX-lea în Oteșani (Vâlcea), achiziționată în 1978 și intrată în circuitul public în 1982. (foto: Bogdan Mateescu)

Din păcate, nu avem indicii care să marcheze astfel de cazuri în recensământ. În cel mai bun caz putem recurge la o abordare ipotetică, marcând drept posibile case aflate în aceeași incintă, acele situații în care se pot distinge cu certitudine familii înrudite grupate separat, dar consecutiv. Ele ar fi locuit în case învecinate, fie în curți diferite, fie în aceeași curte. Numărul lor ne-ar da o idee despre procentul maxim pe care astfel de gospodării l-ar fi putut înregistra. Cum această metodă este una pur ipotetică, și cum implementarea ei necesită încă o etapă de codare și standardizare a variabilelor, am ales ca, pentru moment, să nu ne angajăm în această abordare. În schimb, am aplicat singura opțiune valabilă în stadiul actual al prelucrării sursei: am definit gospodăria ca fiind constituită din persoanele grupate alături de recenzor și care ar fi trebuit să locuiască în aceeași casă.

²⁷ Mulțumim pe această cale Muzeului Satului Vâlcean și Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti” pentru deschiderea și amabilitatea cu care permit realizarea de fotografii ale artefactelor și publicarea lor.

Imaginea 2. Exemplu de două case ce împărțeau aceeași curte, cu prispe și acoperișuri unite. *Gospodăria Șuici, județul Argeș, Muzeul Național al Satului „Dimitrie Gusti”*. Gospodărie construită în muzeu în 1936, după modele existente atunci în satul Șuici, considerate ca datând de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. (foto: Bogdan Mateescu)

Pentru **statutul în gospodărie**, a fost urmat principiul general aplicat în sens larg, în diferite câmpuri, de la istorie demografică și sociologie, la statistica oficială de astăzi. Am luat ca reper prima persoană înscrisă la fiecare *casă* și am considerat-o *capul de gospodărie*, sau *gospodarul*. Apoi, fiecare persoană a fost etichetată (sau codată) în funcție de relația sa față de gospodar: soție, copil, părinte. Începând cu Peter Laslett și Alexander Hammel, cei mai mulți istorici demografi exclud angajații domestici (servitorii) ca făcând parte din gospodărie. Nu vom atinge această problemă, întrucât acest studiu nu se referă la alte legături decât cele dintre urmași și descendenți. Totodată, cei ce nu fac parte din familia nucleară (**UFC-ul**) gospodarului vor fi numiți în continuare *corezidenți*.

*

Având în vedere aceste avantaje și dezavantaje ale sursei, am tratat cele trei obiective propuse după cum urmează:

- **Cadrul domestic:** pentru a măsura interacțiunea dintre generații în fazele de tranziție, am calculat procentul familiilor nucleare (a UFC-urilor) care locuiau în gospodării multigeneraționale, pe grupe de vârste, luând ca reper vârsta capului de familie. Ne-am axat pe două intervale majore, pe care apoi le-am împărțit în grupe de câte cinci ani: 15-29 ani și peste 50 de ani. Pentru primul

interval, ca indicator pentru cuplurile recent căsătorite față de momentul recensării, am folosit și absența copiilor. Un grad mare de independență al acestor familii va indica **neolocalitatea**, adică mutarea într-o gospodărie proprie în preajma căsătoriei. Din contră, un grad mic este rezultatul **patrilocalității** sau **uxorilocalității**, adică rămânerea alături de părinți sau socrii (după caz).

- **Statutul în gospodărie** a fost inclus în analiză prin rafinarea calculului de mai sus, pe criteriul statutului. Exemplu: procentul de capi de familie de 20-24 ani locuind alături de cel puțin un părinte, în funcție de statut: gospodar sau corezident.
- **Zestrea** a fost abordată **indirect**, prin *indicatorul indirect* al vitelor de jug și de tracțiune. Practic, am introdus acest criteriu pentru toate calculele de mai sus.

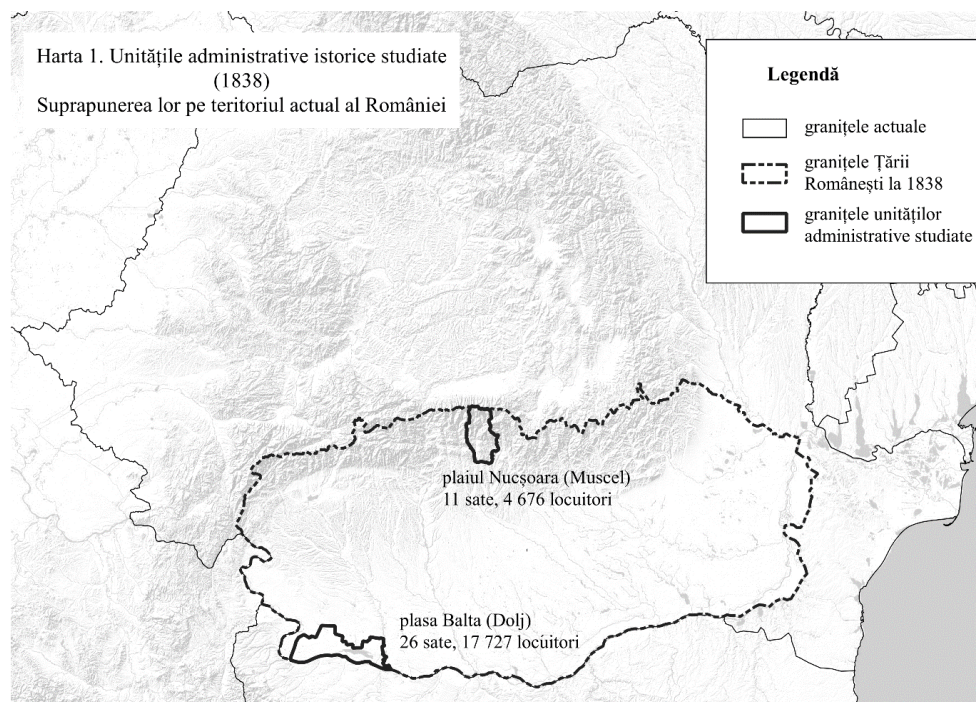
Urmând necesitățile istoriografice curente, de a testa cu precădere teoria sociologică, dar și altele, am modelat analizele de mai sus astfel încât să țină cont de prezența sau absența mezinului rămas în viață în 1838, dar și de etnie. În acest sens i-am comparat pe români, pe țigani și pe slavi. Aceștia din urmă au fost etichetați în recensământ sub denumirea generică de „sârbi”, existând consensul istoriografic că aceștia i se subsumează atât sârbii, cât și bulgarii (uneori doar bulgarii, în funcție de sat sau regiune). Pentru ei vom folosi termenul generic de „slavi sud-dunăreni”. Timpul, din păcate, nu ne-a îngăduit să elaborăm mai mult în legătură cu alte dezavantaje ale acestui recensământ, dar cititorul le poate găsi în alte lucrări²⁸.

Contextul socio-economic

Cele două subdiviziuni de județ cu eșantioane publicate prin Dem-Ist sunt plasa Balta, din sudul județului Dolj, și plaiul Nucșoara din nordul județului Muscel. Prima era mult mai extinsă și mai populată, întinzându-se pe 1 300 kmp, numărând 26 sate în care locuiau 17 727 de oameni. Plaiul Nucșoara, în schimb, era de aproape de două ori mai restrâns (cu 760 kmp) și de cinci ori mai slab populat, cu 11 sate și 4 676 locuitori. În anexa acestui studiu publicăm hărțile 2 și 3, pe care le-am reconstituit cu ajutorul celei de-a doua ridicări topografice a Țării Românești făcută de armata austriacă²⁹. Ele prezintă o imagine mai clară a geografiei celor două regiuni.

²⁸ Bogdan Mateescu, *Familia în timpul robiei: o perspectivă demografică. Studiu și liste de populație din arhive*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2015.

²⁹ Am folosit copiile păstrate la Arhivele de Stat Austriece, publicate în format digital de baza de date Arcanum (Arcanum Adatbázis Kft, Budapesta): <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-wallachia>, consultat la 1 iunie 2022.

În funcție de cum le privim geografia, cele două regiuni se prezintă fie ca diametral opuse, fie cu unele asemănări fundamentale, ceea ce face comparația oarecum dificil de conturat. Amândouă erau regiuni de graniță, deși în zone de relief ce contrastează una cu alta. Plasa Balta era mărginită la Sud de Dunăre, pe când plaiul Nucușoara întâlnea hotarul Austriei pe vârfurile Munților Făgăraș. Faptul că frontiera țării era definită de cele două elemente naturale impunătoare însemna că și într-o parte, și într-alta, așezările umane permanente nu se aflau în vecinătatea directă hotarului. În funcție de gradul de populare, ne putem închipui geografia fiecărei regiuni ca un ansamblu compus din trei fâșii de pământ, sau trei centuri, pe care le vom descrie mai jos.

Prima centură, cea exterioară, este cea care era în contact direct cu țările vecine. În Balta, granița șerpuia printre ostroavele Dunării, iar pe malul Dunării singurele forme de locuire erau pichetele amenajate pentru paza graniței. În Nucușoara, linia hotarului era lipsită de orice amenajări, pichetele aflându-se în zone mai accesibile din interiorul județului.

A doua centură poate fi socotită ca una intermediară: caracterizată în continuare de natură sălbatică, în care amprenta umană era prezentă, dar foarte slabă. În Balta, această centură se suprapune peste lunca Dunării, iar numele plășii este un nume sugestiv pentru peisajul natural ce putea fi întâlnit aici: un mozaic de bălți, mlaștini, dar și dune de nisip, în care doar două sate își aveau vatra: Desa și Nedeia. Desa se afla atunci la câțiva kilometri mai spre sud-vest decât astăzi (Harta 3).

Cu excepția acestor două arii locuite, singurele activități umane desfășurate în această fâșie de pământ par să fi fost cultura pământului pe întinderi restrânse și păstoritul. Putem observa petice de arături mai ales în est, la apus de satul Desa și între Desa și Poiana. Tot aici întâlnim și grupuri de clădiri din lemn, fără curți sau grădini – de unde deducem că probabil erau stâne. În Nucșoara, acest cordon intermediar era constituit din munți și culmi, pământ acoperit de păduri și pășuni alpine. Doar stânele își aveau vetrele aici (Harta 2).

A treia centură este cea în care geografia umană se inserează cel mai profund în cea naturală. Aici găsim așezări, drumuri, suprafețe arabile. Partea locuită a plășii Balta se întindea la nord de lunca Dunării, cele mai multe sate fiind înșirate paralel cu fluviul, acolo unde se terminau mlaștinile, bălțile și nisipul și începea câmpul. La 1838 aceste sate erau (de la vest la est): Poiana, Tunarii Români, Piscu, Ghidiciu, Rast, Negoiu, Catanele, Bistreț, Plosca, Cârna, Săpata, Măceșu de Jos, Nedeia, Gighera și Zăvalu. Celelalte așezări se găseau mai în interiorul județului: patru pe valea Jiului – Greceștii-Târnava, Rebegi, Gângiova și Comoșteni –, alte șase în câmp deschis: Băilești, Coveiu de Sus, Coveiu de Jos, Seaca de Sus, Seaca de Jos, Măceșu de Sus. Poiana (sau Poiana Mare) era cel mai mare sat, nu doar din plasă, dar din întreaga Țară Românească. Recensământul a înregistrat aici 818 case, în care locuiau 3 705 oameni – adică mai mulți decât în târguri și orașe precum Mavrodin, Rușii de Vede, Zimnicea, Giurgiu, Slatina, Alexandria, Buzău, Călărași, Caracal, Cerneți, Focșani, Găești, Râmnicu-Sărat, Slănic, Văleni, Câmpina, Mizil, Filipești și altele.

Mult mai restrâns era teritoriul locuit în plaiul Nucșoara: satele sale se înșirau la poalele munților, pe văile, depresiunile și dealurile ce le mărgineau: Valea Vâlsanului (începând cu zona Slatinei), colinele dintre Pârâiești și Berivoești, Dealul Ciocanu și Valea Brătioarei, Depresiunea Câmpulungului. Aceste sate erau: Stănești, Pârâiești, Corbșori, Poenărei, Corbi, Nucșoara, Secăturile, Slănic, Berivoeștii Ungureni, Berivoeștii Pământeni, Albești. Felul în care sunt redată în recensământ reflectă organizarea administrativă a epocii, în care un sat putea cuprinde unul sau mai mult cătune, ce nu apar demarcate în recensământ. Astfel, Nucșoara putea include Slatina, Albești putea îngloba și cătunul Căndești, Slănic era împărțit în Slănicul de Sus și Slănicul de Jos etc. Cel mai mare sat era Nucșoara, cu 279 de locuitori.

Fiind vorba despre o populație rurală în epoca modernă, un prim aspect ce trebuie lămurit este cel legat de pământ. De-a lungul istoriei românești, deținerea și folosirea pământului au constituit deopotrivă o sursă de venit și un criteriu al definirii sociale, atât pentru neprivilegiați, cât și pentru privilegiați (dacă ne gândim la criteriul deținerii moșiei pentru căpătarea titlului de boier)³⁰. Cu timpul, a existat tendința ca proprietatea asupra pământului să se concentreze din ce în ce mai mult

³⁰ Paul Cernovodeanu, Irina Gavrilă, *Arhondologiile Țării Românești de la 1837*, Brăila, Istros, 2002, p. 3.

la nivelul boierimii și al așezămintelor bisericești, care dețineau de obicei întinderi mari de pământ – moșii. În schimb, micile proprietăți, deținute în indiviziune de săteni, s-au împuținat constant. În acest sens, recensământul din 1838 oferă o imagine previzibilă a realităților sociale rezultate de pe urma procesului de împuținare a clasei moșnenilor. Observăm astfel că, deși moșnenii erau mai mulți în Nucșoara decât în Balta, în ambele regiuni erau în minoritate, constituind doar în jur de 1% din gospodari în Balta și 27% în Nucșoara. Totodată, majoritatea satelor din eșantioane erau sate de clăcași, dar nu avem sate exclusive de moșneni, doar sate mixte. Mai mult decât o consecință a posibilelor abuzuri ale boierilor sau a dăruirii „în masă” a unor moșii întregi, acest fapt ar putea fi rezultatul natural al decăderii economice (și sociale) prin fărâmițarea averii în urma diviziunii succesive, de-a lungul generațiilor, prin căsătorii și moșteniri. Caracterul *mixt* al acestor sate ar fi putut surveni și ca urmare a stabilirii pe acele moșii a unor clăcași din alte sate, care închiriau pământ de la moșneni. Astfel, între satele din Nucșoara, cel mai mare procent de moșneni îl întâlnim la Albești – 80% din gospodari și Nucșoara – 76%. În alte sate este semnificativ mai mic: Berivoești Pământeni: 59%; Slănic: 37%; Poenărei: 42%. În celelalte șase sate erau complet sau aproape complet absenți. Din cele 26 de sate ale plășii Balta, doar trei aveau moșneni: Coveiu de Jos – 61%; Tunarii Români – 9%; și Grecești-Târnava: 8%.

În ambele regiuni românii erau majoritari, în proporții covârșitoare: 88% în Balta și 95% în Nucșoara. Minoritățile etnice cu care împărțeau acele locuri erau ȧiganii în Nucșoara, iar în Balta, care era ceva mai diversă, îi avem pe slavii sud-dunăreni (10%), pe ȧigani (2%), dar și pe greci (0.1%). Prezența slavilor și a grecilor în plasa Balta nu reprezintă o surpriză, fiind explicabilă prin câțiva factori accesibili chiar la prima vedere: apropierea față de Dunăre și Peninsula balcanică, precum și legăturile care se creaseră între cele două maluri ale fluviului. Amintim moșiile deținute de familia princiară a Serbiei, Obrenovici, care au atras diverși administratori și imigranți de la sud de Dunăre. Notăm aici câțiva locuitori ai satului Poiana, menționați direct ca „scutiți” sau „sudiți” ai prințului Miloș Obrenovici: Miloș Dumitru (casa nr. 774, croitor), Dumitru Pepelea (casa nr. 775, băcan), Stoian Ștefanovici (casa nr. 777, scriitor), Stoian Petrovici (casa nr. 778, boiangiu), Ispas Iovanovici (casa nr. 779, croitor), Dumitru Peșcovici (casa nr. 780, boiangiu) și mulți alții.

În ceea ce privește economia, comparația dintre cele două subdiviziuni de județ nu aduce noutăți fundamentale. Vasta majoritate a gospodarilor erau agricultori („plugari” sau „muncitori”), cu mențiunile notabile a două sate, în care profesiile nonagricole dețineau o pondere mai mare. În Albești (Nucșoara) meșteșugarii alcătuiau aproape o treime din gospodari (erau dogari și pietrari), iar în micul sat Rebegi (Balta) căldărarii și lăutarii erau aproape jumătate din practicanții oricărei ocupații. O altă concluzie previzibilă este că agricultura se practica mai intens la câmpie decât la munte. Dacă raportăm la populație cifrele aferente principalelor resurse, vedem cum, atât cultura pământului cât și

creșterea animalelor era mai bine reprezentată în Balta, decât în Nucșoara. Singura categorie pentru care muntele deține un avantaj era pomicultura. În Nucșoara se creșteau mult mai mulți pomi fructiferi, în special pruni, care aproape că nu sunt deloc înregistrați în Balta. Credem că aceasta are legătură cu trecutul plaiului, în care erau mai multe proprietăți de moșneni, propice pentru o astfel de activitate.

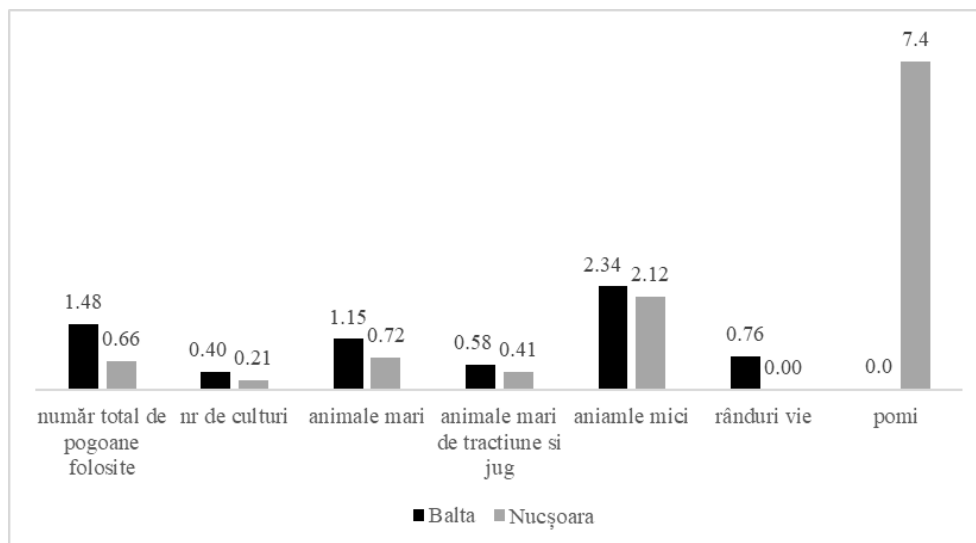

Fig. 1. Numărul de resurse (pe categorii) raportat la numărul de locuitori, pe unitate administrativă.

Căsătorie, familie, gospodărie: o relație complicată

Cele două regiuni analizate aici sunt destul de similare în multe privințe: cunoșteau căsătoria destul de timpurii³¹, majoritatea gospodăriilor (în jur de trei sferturi) erau compuse dintr-o singură familie. Dacă însă rafinăm analiza, adaptând-o la conceptele și procesele ce ne interesează, vedem că în unele privințe ele apar ca extrem de diferite. De fapt, nicăieri aceste diferențe nu sunt mai mari decât în cazul tranziției de la o generație la alta, atunci când se formau noi familii și trebuia realizată o tranziție de la o generație la alta și de la o gospodărie la alta. Din punct de vedere domestic, observăm două tendințe opuse: separarea în case diferite în zona de munte, respectiv continuarea locuirii împreună în zona de câmpie. Pentru început, să luăm ca reper acele familii tinere

³¹ În ambele cazuri figurează drept căsătoriți majoritatea indivizilor de până la 25 ani (femei) și 30 de ani (bărbați), deși procentul căsătoriților în Balta pare ceva mai mare la grupe de vârstă mai mici.

(ale căror cap avea între 15 și 29 ani) ce nu aveau nici un copil – deci, probabil fuseseră recenzate la puțin timp după căsătorie. În Nucșoara, ele locuiau fie singure, fie cu alte rude decât părinții, într-o proporție impresionantă, de aproape 90%. **Așadar, căsătoria mergea mână în mână cu neolocalitatea.** Subliniem și aici că înregistrarea sub case diferite nu implică neapărat separarea socială sau economică între familii: ele puteau menține legături, iar acest lucru este ușor de presupus din faptul că în multe astfel de cazuri locuiau una lângă alta, după cum sugerează ordinea înregistrării în recensământ. Mai jos avem un exemplu din satul Poenărei, a gospodăriei lui Dumitrache Arnăuțoiu, de 70 de ani, urmată de cea a fiului său, Grigore, de 28 de ani.

Tabelul 1

Extras din formularele de recensământ (coloanele 1-5) pentru casele nr. 43 și 44 din satul Poenărei, plaiul Nucșoara. SANIC, Catagrafii, I/57, f. 22.

43	Dumitrache Arnăuțoiu	rumân	însurat	70
	Voica	soția lui		60
	Marin			18
	Stan			16
44	Grigore sin Dumitrache Arnăuțoiu	rumân	însurat	28
	Ana	soția lui		20
	Ioan			2

În Balta, în schimb, procentul familiilor tinere „desprinse” de părinți se situează în jurul valorii de 30%, la o diferență enormă față de Nucșoara. Cu alte cuvinte, la câmpie tranziția de la o generație la alta se făcea mai lent decât la munte – ceea ce reiese și dacă privim toate familiile tinere (indiferent de numărul de copii), pe grupe de vârstă. La baza acestui interval, locuirea alături de părinți pare să fi fost regula. În situațiile în care soțul avea până în 20 de ani, doar 19% dintre familii locuiau separate de părinți, adică singure sau cu alte rude. Așadar, pentru cei căsătoriți în această etapă a vieții, patrilocalitatea era regula. În următoarea grupă de vârstă – 20-24 ani – același procent rămâne tot mic: 36%. Abia după 25 de ani putem vorbi de o schimbare vizibilă, de formarea unei gospodării noi, din moment ce mai mult de jumătate (63%) din capii de familie conduceau propriile gospodării, iar părinții nu locuiau alături de ei. Chiar și în aceste cazuri, ei se puteau stabili în apropierea casei părintești, ca și în Nucșoara. Oricum am interpreta familiile înregistrate succesiv în

recensământ, putem spune cu certitudine că relațiile dintre generații erau mai strânse. Totodată, această tendință pare să se manifeste aproape la fel la români și la slavii sud-dunăreni, dar nu și la țigani. În rândul populației rome țigănești separarea rezidențială pare să fi fost cea mai mare, deși rezultatele sunt incerte într-o oarecare măsură, din cauza numărului foarte mic de romi țigani din eșantioanele culese. Acest număr poate explica și aparentele anomalii din graficul 1: procente multiple de 100%, dar și tendința inversă manifestată în grupe de vârstă succesive. Dacă, dincolo de aceste excepții, putem vorbi într-adevăr de o simplitate mai mare a formelor de locuire pentru romi, aceasta ar putea fi pusă pe seama unui factor principal, care va fi explicat în ultima secțiune.

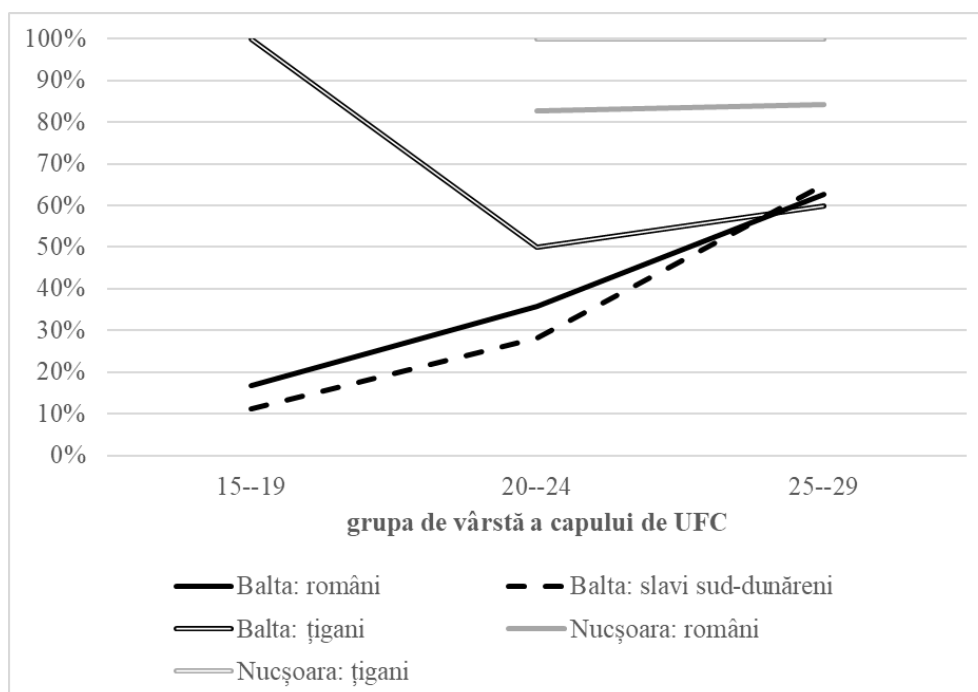

Fig. 2. Procentul capilor de familie de 15-29 de ani care erau capi de gospodărie și care nu locuiau cu părinții, pe grupe de vârstă, etnii și unități administrative.

În același timp, acolo unde avem coabitare între generații, dinamica este și ea interesantă. În Balta, conducerea gospodăriei era de obicei deținută de părinți, în vreme ce copiii capi de familie se aflau în postura de corezidenți. În Nucșoara, în schimb, raportul este invers: vedem că gospodarul face parte din generația tânără, pe când părintele sau părinții sunt găsiți în postura de corezidenți.

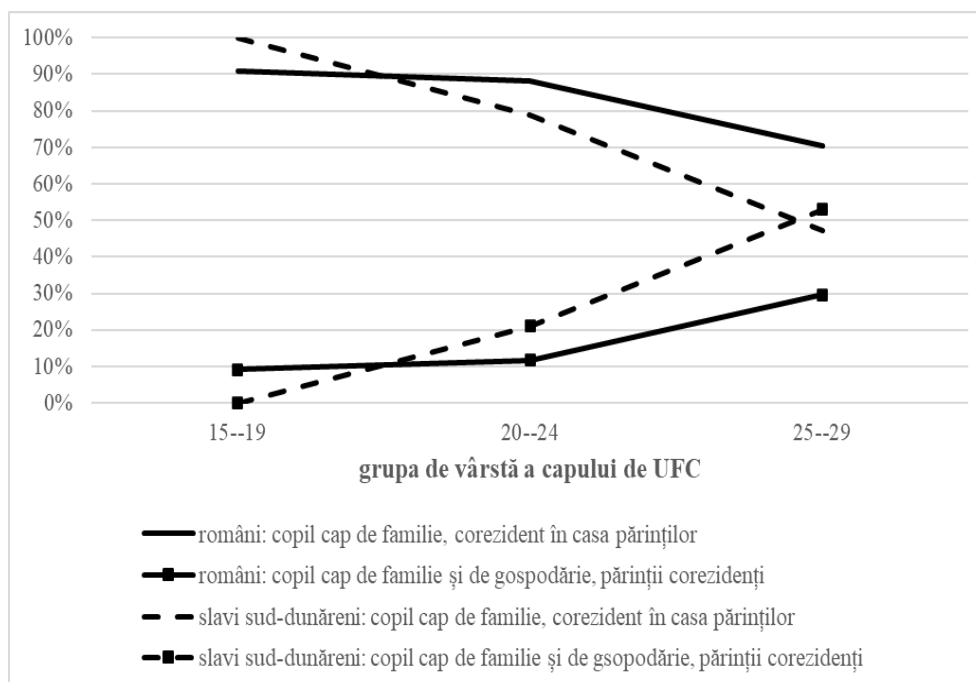

Fig. 3. Plasa Balta, gospodăriile multigeneraționale. Statutul copiilor capi de familie trăind alături de părinți, pe etnii și grupe de vârstă.

Bătrânețea: între sprijin, independență și patriarhat

Previzibil, aceleași tendințe ies la iveală dacă analizăm și din perspectiva celorlalți actori sociali: părinții. La munte, aranjamentele rezidențiale care îi implicau pe cei în vârstă sugerează un oarecare grad de independență și de separare față de copiii lor căsătoriți, cel puțin din punctul de vedere al spațiului de locuit. Astfel, este covârșitoare proporția bătrânilor căsătoriți sau văduvi ce au fost înregistrați în absența oricărei familii succesoare: peste 80-90% în intervalul de vârstă de 50-69 de ani. Abia începând cu 70 de ani încep să apară mai mulți bătrâni în gospodării multigeneraționale, dar și atunci rămân relativ puțini – nici măcar o treime din indivizi.

La câmpie, peisajul este mult mai complicat și se manifestă în sens invers decât în primii ani de la fondarea unei familii. După vârsta de 50 de ani, pe măsura înaintării în vârstă, legăturile domestice dintre familii succesive devin mai dese. Astfel, proporția indivizilor ce locuiau în astfel de gospodării crește de la o cincime (în jurul vârstei de 50 de ani), la aproape 40%

(în jurul vârstei de 60 de ani), pentru ca după 65-70 de ani să depășească jumătatea – vizibil mai mult decât procente de sub 30%, din plaiul Nucșoara.

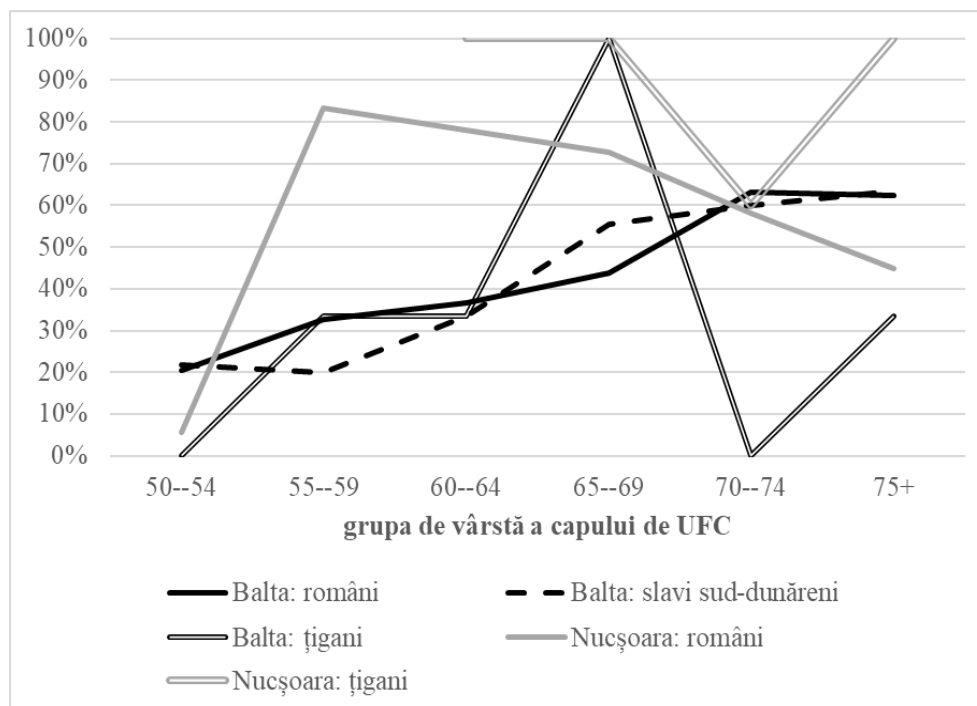

Fig. 4. Procentul persoanelor de peste 50 de ani ce locuiau alături de familiile copiilor lor, pe unitate administrativă, etnie și grupe de vârstă.

Diferențe importante constau nu doar în faptul că mai mulți părinți locuiau alături de familiile copiilor, ci și în raporturile ce pot fi deduse în astfel de gospodării. În plasa Balta, ipostaza cea mai întâlnită este cea în care ambii părinți sau unul din ei conduceau gospodăria, iar unul sau mai mulți fii locuiau alături de ei împreună cu familia sa (nora gospodarului și/sau nepoții lui). Întâlnim această combinație în trei sferturi din gospodăriile multigeneraționale din Balta (163 din 631). În cazuri rare întâlnim în aceeași gospodărie două familii succesoare, sau, într-un caz, chiar trei. Este vorba de casa nr. 371, condusă de Pascu Iovănică. Acesta locuia cu soția sa, doi copii necăsătoriți și trei fii căsătoriți, din care doi cu proprii descendenți. Aceasta este cea mai complexă gospodărie din eșantioanele prelucrate.

Acest caz atrage atenția pentru că el iese cu totul din tipar din perspectiva teoriei *gospodăriei tradiționale*. Nu doar că avem mai mulți copii căsătoriți

rămași alături de părinți, dar mezinul (care trebuia să fie singurul în această postură) nu este printre ei, ci era încă necăsătorit – Ion, de 11 ani. De aici, întrebarea firească: cât de des se întâmpla ca gospodăriile multigeneraționale să fie rezultatul altor combinații decât părinți – mezin? Răspunsul implică un procent suficient de mare încât să nege ideea că procesul descris de sociologi poate constitui o regulă: în jur de 40%. Într-o treime din gospodăriile multigeneraționale fiul căsătorit nu era mezinul – fapt vizibil printr-o singură privire a vârstelor, ca în exemplul de mai sus. În alte 6% din cazuri avem câte doi fii căsătoriți, indiferent dacă erau însoțiți și de alții necăsătoriți. Iar în 5 gospodării (1%), mezinul era într-adevăr reprezentantul familiei tinere, dar părinții aveau și alți fii mai mari, ce nu se căsătoriseră. Procentele diferă foarte puțin de la români la slavi.

Tabelul 2

Extras din formularele de recensământ (coloanele 1-5) pentru casa nr. 371
din satul Poiana, SANIC, Catagrafii, f. 117v-118.

371	Pas(cu) Iovănică	(...)	idem	50
	Floarea	soția sa		45
	Ion	fiu-său		11
	Tița	fata		18
	Becea	fiu-său	însurat	30
	Opra	soția sa		27
	Rada	feate		4
	Opra	feate		2
	Nuță	brat	însurat	28
	Floarea	soția sa		26
	Floarea	fata		1
	Marin	brat	idem	22
	Floarea	soția sa		20

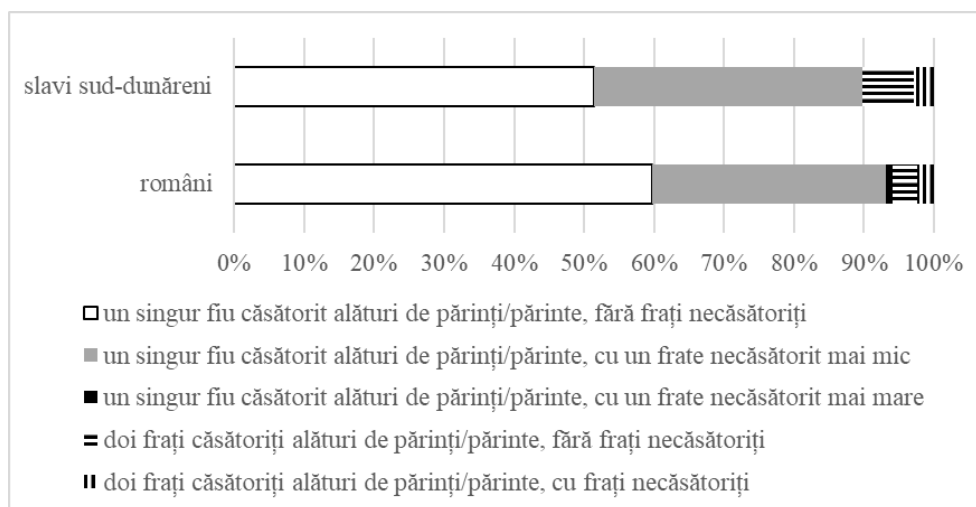

Fig. 5. Plasa Balta. Structura gospodăriilor multi-generaționale ce includ cel puțin un fiu căsătorit, în funcție de numărul acestora și de prezența altor frați necăsătoriți, pe etnii³².

Așadar, formarea gospodăriilor multi-generaționale din plasa Balta era rezultatul atât al relației părinți – mezin descrisă de sociologi, cât și a relației dintre părinți și alți fii.

În Nucșoara, lucrurile nu puteau fi mai contrastante. În puținele cazuri în care familii succesive împărtășeau aceeași casă (doar 94 de cazuri – 2% din gospodăriile plaiului), raporturile de „putere” erau opuse față de Balta: în fruntea gospodăriei se află generația tânără, iar cea bătrână este reprezentată de un singur părinte, văduv, de obicei mama gospodarului (83 cazuri). Același procentaj, combinat cu cel din figurile 2 și 3, ne îndeamnă să credem că nici aici teoria ultimogeniturii nu se poate aplica, dar de data aceasta în sens invers față de câmpie, pentru că și mezinii locuiau separat de părinți după căsătorie. *Cu alte cuvinte, realitățile par a fi chiar mai simple decât cele postulate de Henri Stahl.*

Zestrea: între norme sociale și presiuni demografice și economice

În continuare vom analiza doar situația plășii Balta, unde, în gospodăriile multigeneraționale, putem reconstitui mai bine liniile de filiație ce legau două sau mai multe familii. În astfel de grupuri domestice observăm o interacțiune foarte complexă între generații, articulată pe avere și statut, și pe care o putem teoretiza sub forma a patru ipostaze. Primele două sunt definite de corelația pozitivă dintre poziția în gospodărie și avere: *gospodarul era și proprietarul de inventar agricol,*

³² Pentru simplitatea prezentării am exclus cazul singular al lui Pascu Iovănică, precum și puținele cazuri în care urmașii deveniți capi de familie erau văduvi.

iar capul familiei corezidente era lipsit de animale de transport și de jug. De obicei îi găsim pe părinți în poziția superioară de proprietari și gospodari: în 45% din cazurile studiate în această secțiune, pe care le-am grupat în prima ipostază. În a doua, rolurile sunt inversate. A treia ipostază, care avea aproximativ aceeași pondere în comparație cu a doua prezintă excepția de la regulă: părinții apar în recensământ ca gospodari, dar fiii erau cei înregistrați cu vite.

La o primă vedere, fiecare dintre cele trei categorii invită către anumite ipoteze de lucru. Ipoteza 2 duce cu gândul la cele enunțate în operele sociologilor: fiul gospodar și proprietar preluase frâiele casei la bătrânețea părinților, primind zestrea cuvenită. Chiar dacă am putea confirma că într-adevăr acesta era scenariul plauzibil, cutuma socială a „retragerii” părinților nu era singurul mecanism care regla relațiile dintre părinți și copii în sânul populației studiate. Ipoteza cu procentul cel mai mare (ipoteza 1), este și cea care contrazice atât teoria sociologică, cât și ceea ce știam despre zestre: faptul că fiii căsătoriți erau lipsiți de vite de lucru (posedate doar de părinți) denotă în opinia noastră absența celei mai importante părți din zestre. La întrebarea simplă: „de ce nu ar fi avut loc aceasta?”, putem emite, pentru început, o ipoteză la fel de simplă: „din cauza sărăciei părinților”. În ceea ce privește ipoteza 3 (tatăl gospodar dar fiul proprietar de vite), am fi tentați s-o calificăm drept o falsă problemă, izvorâtă din relativitatea sursei. Putem emite ipoteza că tatăl apare doar simbolic în postura de șef, după ce un transfer de rol și proprietate avusese loc, vizibil în recensământ prin averea atribuită fiului corezident. În continuare ne putem imagina că fiul era de fapt capul casei, dar, din respect sau mândrie, tatăl a fost desemnat simbolic ca gospodar în fața funcționarului responsabil cu recenzarea. Deci, ipoteza 3 e de fapt ipoteza 2 mascată.

Același recensământ, datorită bogăției informației, îndeamnă la probarea acestor ipoteze și la o anchetă mult mai largă, exploratorie. Ne putem în cele din urmă întreba: ce altceva aveau specific aceste ipostaze, în special 1 și 3? Cine mai locuia în respectivele gospodării? Putem pune întrebarea și din sensul invers: ce putem spune despre cei care beneficiau de zestre (din ipoteza 2)? De ce unii beneficiau, iar alții nu? Răspunsul la toate aceste întrebări ar trebui să ne facă o imagine despre cum averea, familia și cursul vieții puteau contura începutul unei noi gospodării. Să privim în detaliu fiecare ipostază și să o aprofundăm potrivit tuturor acestor criterii – vârstă, familie, avere.

Ipostaza I – patriarhală: părinții gospodari și proprietari de inventar agricol (594 cazuri, 45% din total). O simplă privire asupra averii acestor gospodării pune la îndoială ipoteza formulată mai devreme. Părinții în aceste cazuri nu doar că nu erau săraci, dar de obicei conduceau printre cele mai bogate gospodării din sat. Cel puțin aceasta reiese dacă socotim distribuția resurselor per gospodărie.

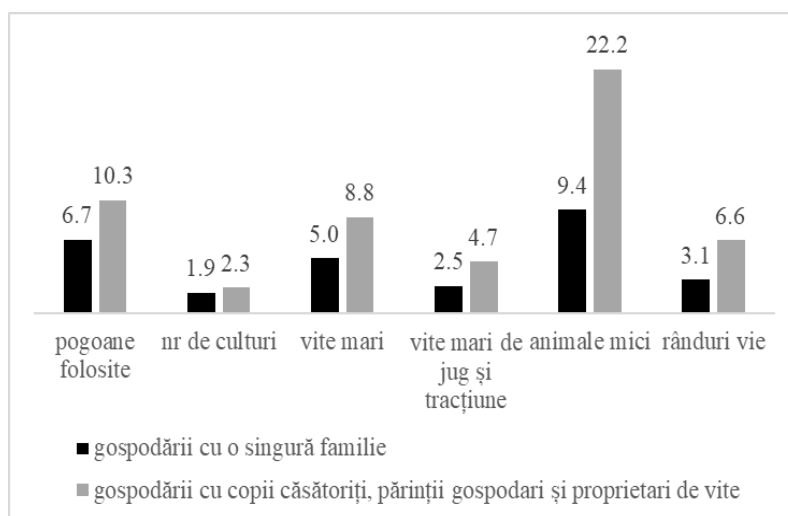

Fig. 6. Plasa Balta. Numărul de resurse agricole raportate la populație în funcție de tipul de gospodărie.

Această analiză întărește și mai mult caracterul patriarhal al acestor practici rezidențiale și sucesorale, surprinzând părinții în postura de autoritate asupra copiilor și a unui inventar agricol semnificativ (comparat cu restul gospodăriilor), neîmpărțit (ca proprietate) cu familia fiului. Deducem de aici că acesta nu și-a primit partea cea mai importantă a zestre. Explorând mai departe posibile conexiuni cu alți factori socio-demografici, observăm că această ipostază era întâlnită mai ales în primele faze de tranziție, adică atunci când tatăl avea 45-60 de ani și își vedea primii fii căsătoriți. Aceasta înseamnă că în trei sferturi din aceste gospodării întâlnim și alți copii necăsătoriți, alături de fratele lor căsătorit (adică fiul gospodarului). Astfel putem explica mai bine de ce inventarul agricol nu fusese împărțit și de ce familia tânără nu se mutase într-o gospodărie proprie. Pentru părinți, aceasta ar fi însemnat o pierdere multiplă: de brațe de muncă, de sursă de venit, de avere necesară unor înzestrări viitoare, poate și a statutului social.

Tabelul 3

Extras din formularele de recensământ (coloanele 1-5) pentru casa nr. 34 din satul Piscu. SANIC, Catagrafii, I/9, f. 189v-190.

34	Dumitru Bobocică	56	Pogoane folosite: 4 grâu, 7 porumb, 5 fân, 3 orz Animale: 2 cai, 4 boi, 10 vaci, 40 oi, 10 porci; 30 stupi
	Ioana soția sa	45	
	Stan fiu-său	17	
	Mitrana	13	
	Rada feate	14	
	Dumitru fiu-său	25	(...) ³³
	Mitrana soția sa	20	

³³ Fără avere înregistrată.

Ipostaza II – generația tânără în fruntea gospodăriei: fiul gospodar și proprietar de inventar agricol, părinții corezidenți (142 cazuri, 22% din total).

Aceasta se suprapune peste scenariul în care părinții transferă autoritatea și averea rămasă (sau cea mai mare parte a ei) unuia dintre fii, pe fondul bătrâneții (în 105 cazuri părinții aveau peste 60 de ani) și al lipsei altor copii de înzestrat (absenți în 100 de cazuri). Cedarea autorității și patrimoniului nu era dictată doar de norme sociale (dreptul ultimogeniturii), ci se făcea în condiții socio-economice specifice, în absența presiunilor și avantajelor anterioare. Ne putem închipui că, ajunși la bătrânețe, cunoscând forme mai slabe sau mai puternice de neputință fizică, părinții nu mai puteau munci pământul și nu mai exercitau aceeași autoritate asupra copiilor ca la începutul tranziției către primele familii succesoare. Așadar, numai în aceste etape și condiții putem observa realități care se apropie de cele susținute de sociologi, cu mențiunea importantă că nici măcar la vârstele extreme ele nu erau dominante. Adică, nu toți bătrânii trăiau în astfel de gospodării, majoritatea trăind în alte combinații sau singuri.

Tabelul 4

Extras din formularele de recensământ (coloanele 1-5) pentru casa nr. 59 din satul Gighera. SANIC, Catagrafii, I/9, f. 350v-351.

59	Dincă Radu Zăvăleanu	(...)	idem	28	Pogoane
	Safta	soția sa		26	folosite: 3 grâu,
	Stan	fiu-său		2	8 pomb, 2 fân
	Stoian	fată		4	Animale: 2 boi,
					3 vaci, 40 oi,
					5 porci
	Radu	tată-său	idem	idem	50 (...) ³⁴
	Neacșa	soția sa			48
	Mitrică	fiu-său			10
	Rada	fete			8
	Mitra	fete			6

Ipostaza 3 – postura intermediară: Fiul proprietar de vite, tatăl proprietar de casă (121 cazuri, 18% din total). Poate fi pusă la îndoială, după cum am spus, ca fiind rezultatul unei simple maniere de înregistrare în recensământ, care nu reflecta neapărat realitatea. Încă nu putem spune dacă aceasta este sau nu varianta cea mai plauzibilă de interpretare. Dacă însă luăm informația ca atare și acceptăm faptul că atât statutul în gospodărie cât și proprietatea asupra vitelor de lucru erau indicatori pentru realități concrete, și nu doar convenții de recensare, atunci putem teoretiza această formă de locuire ca o combinație a celor două de dinainte. Pe de o parte avem generația

³⁴ Fără avere înregistrată.

tânără care ar fi primit partea cea mai importantă a zestre, mai ales în etape târzii ale tranziției (85 de cazuri au fost întâlnite când părinții depășesc vârsta de 60 de ani). Pe de alta, însă, caracterul patriarhal stă în faptul că inversarea rolurilor în gospodărie nu este deplină, părinții păstrând conducerea.

Tabelul 5

Extras din formularele de recensământ (coloanele 1-5) pentru casa nr. 22 din satul Poiana. SANIC, Catagrafii, I/9, f. 78v-79

22	Mitroi Jiapan	rum(ă)n	(...)	80	(...) ³⁵
	Anca	soția sa		72	
	Gheorghe	fiu-său	însurat	23	Pogoane lucrate: 2 grâu, 2 porumb, 1 fân; Animale: 2 boi, 2 vaci, 5 oi, 2 porci
	Iovana	soția sa		20	

Alte ipostaze. Departate de scenariul simplu susținut de Henri Stahl, realitățile tranziției de la o generație la alta par să fi fost chiar și mai complexe dacă la cele trei ipostaze teoretizate mai sus, adăugăm și altele, ce pot fi observate la 1838 în ponderi mai mici. În 28 de cazuri (4% din total) avem doi deținători de avere în gospodărie: atât părintele gospodar, cât și fiul căsătorit ce locuia în aceeași casă. Putem interpreta acest aranjament ca o soluție de compromis, în care familia tânără și-a primit partea importantă din zestre dar a rămas alături de părinți, probabil pentru a-i ajuta să strângă avere în continuare, pentru frați și surori ce urmau a se căsători, pe care îi întâlnim în 23 din cele 28 de cazuri. La polul opus avem un număr important de cazuri – 71 (11% din total) – în care gospodăria era complet lipsită de vite de lucru. Altfel spus, familia tânără era lipsită de mijloace pentru a lucra pământul, și nici părinții nu le puteau asigura aceste mijloace. Nu putem ști de unde au rezultat aceste situații nefericite, doar ne putem gândi la câteva posibilități: incapacitatea părinților de a acumula avere, poate chiar din cauza lipsei zestre inițiale; decăderea averii gospodăriei pe fondul nerodirii lucrărilor agricole, a consumului excesiv, din cauza datoriilor, a incapacității fizice provocate de accidente sau boli; alte accidente precum moartea vitelor; un ciclu vicios care ar implica mai mulți dintre factorii enumerați.

Către noi teorii ale gospodăriei rurale din trecut

Ambele regiuni studiate prezintă caracteristici observate și în alte părți din Țara Românească și, în același timp, cu toate riscurile aferente sursei, oferă noi perspective asupra relațiilor dintre părinți și copiii ajunși la vârsta maturității. Totodată, ele arată importanța studiului gospodăriei pentru o mai bună cunoaștere a unor probleme mai largi. Locuirea comună a mai multor rude sau indivizi nu ținea

³⁵ Fără avere înregistrată.

doar de preferințe sau determinisme ale spațiului de locuit. Ele erau rezultatul unor norme sociale ce conturau cadrul domestic.

Față de teoria sociologică asupra gospodăriei rurale din trecut, aceste relații, ca și gospodăriile, par fie mai simple, fie mai complexe. În satele plaiului Nucșoara ele apar cele mai simple pentru că separarea dintre părinți și copiii căsătoriți pare să fi fost regula în majoritatea covârșitoare a cazurilor, indiferent de sexul sau de ordinea nașterii copiilor. Cel mult putem admite că noile familii își puteau clădi casele lângă cele ale părinților și că uneori puteau împărți aceeași curte. Dacă aceasta ar fi situația reală în toate cazurile vizibile în recensământ, acest aspect își păstrează relevanța, arătând că tranziția de la o generație la alta nu avea loc în aceeași casă. Faptul că majoritatea gospodăriilor complexe erau formate din fii deveniți gospodari și părinți singuri, corezidenți, sugerează că locuirea împreună era legată nu de transferul de avere și autoritate în aceeași casă, ci de îngrijirea acordată celor bătrâni în condiții foarte precare. Trebuie deci să presupunem că astfel de aranjamente domestice puteau să apară nu în urma locuirii continue în aceeași casă (a părinților și a ultimului fiu născut, după căsătoria acestuia), așa cum susține teoria sociologică. Ele puteau fi rezultatul re-alăturării părintelui în casa fiului, din pricina neputinței de a-și asigura traiul zilnic și de a îndeplini sarcinile casnice – adică al *reîncorporării nucleare*, cum a denumit-o Peter Laslett.

Desigur, ar trebui luată în calcul și posibilitatea ca simplitatea acestor forme de locuire să fie rezultatul înregistrării eronate în recensământ, adică a separării artificiale a familiilor ce ar fi locuit de fapt sub același acoperiș, după cum suspectăm că se putea întâmpla la acest recensământ, împărtășind astfel precauția arătată și de alți istorici³⁶. În acest stadiu al cercetării, ceea ce validează rezultatele noastre este observația că toate recensămintele generale care acoperă teritoriul Munteniei și Olteniei până la primul război mondial arată pentru zona de munte valori scăzute ale indicatorilor de complexitate a gospodăriilor, ceea ce sugerează că cele ce au ieșit la iveală aici ar fi putut fi o realitate constantă³⁷. Incursiunea în zona de munte a Buzăului și Slam-Râmnicului³⁸ de asemenea sprijină această idee.

În sudul Doljului, pe malul Dunării, tendințele par opuse, dar și mai diverse. Legăturile dintre generații erau mai puternice sub raport domestic: se manifestau în mai mare măsură prin împărțirea aceleiași case. Aceasta era adevărat mai ales pentru fiii capului de gospodărie (mai degrabă decât pentru perechi de ginere-noră), iarăși, indiferent de ordinea nașterii. Ceea ce caracteriza populația plășii Balta era un sistem în care, odată ajunși la maturitate copiii, o bună parte din părinții (între o cincime și o jumătate) opreau în casa părintească pe unii dintre fii, după căsătoria lor, timp de câțiva ani. Cel mai probabil aceasta era expresia unei strategii socio-economice pe care părinții o puteau impune familiei: conservarea averii și a statutului social (de fruntași, în foarte multe cazuri), reținerea brațelor de muncă în gospodărie, prelungirea perioadei

³⁶ Peter Őri; Pakot Levente, *op.cit.*, p. 7.

³⁷ Bogdan Mateescu, *The structure of rural households in 19th century Moldavia and Wallachia*, și urm., p. 178-179.

³⁸ Bogdan Mateescu, *Household Forms, Environment and Wealth in 1838 Wallachia*, și urm., p. 38.

în care gospodăria putea câștiga un venit peste media obișnuită, atât venitul cât și averea fiind necesare pentru înzestrări viitoare. În cele din urmă, în timpul bătrâneții înaintate, peste jumătate dintre părinți (între două treimi și trei sferturi) continua să locuiască împreună cu familia unuia dintre fii, căruia, în majoritatea cazurilor, îi vor fi lăsat ultima avere mobilă. Însă, cei mai mulți ce trăiau în astfel de gospodării păstrau statutul de gospodar. Abia în aceste faze ale vieții putem vorbi de realități ce par să se potrivească teoriei sociologice românești, dar cu amendamente importante. Nu știm dacă ultimul fiu rămas în casa părintească era și ultimul născut; majoritatea părinților continua să conducă gospodăria (părinții nu cădeau în planul secund, de corezidenți). De asemenea, nu trebuie să uităm că o parte dintre bătrâni nu cunoșteau acest deznodământ spre finalul vieții, o bună parte (o cincime) continuând să locuiască singuri, chiar și la 70 de ani.

Așadar, ceea ce caracterizează zona de câmpie este un amestec de tipare simple și complexe. În acest stadiu al cercetării tindem să credem că situațiile în care se manifestă tiparele simple corespund în cea mai mare parte teoriei sociologice. Tinerii care plecau din casa părinților confirmă obiceiul înființării unei noi gospodării și al primirii unei zestre minime. Mai complicat este să interpretăm de ce anumiți bătrâni locuiau singuri: fusese încălcat obiceiul ultimogeniturii? Nu existau fii sau gineri în viață? Tiparele complexe, în schimb, vin să infirme ceea ce știam despre formele de locuire și despre zestre. Nu îi avem doar pe ultimii fii născuți ce rămân în casa părintească după căsătorie, ci și pe alți frați mai mari. Iar aceștia nu par să-și fi primit zestre. Chiar și atunci când vedem un singur fiu alături de părinți, de multe ori și acesta este lipsit de inventar agricol și se află în postura de corezident. Așadar, vorbim de mai multe nivele de nuanțare, până în punctul în care putem discuta despre practici diferite față de ceea ce știam deja.

Putem conceptualiza sistemul domestic din plasa Balta ca un amestec de gospodărie simplă și gospodărie ramificată, cu și fără prezența exclusivă a mezinului. Plaiul Nucșoara, în schimb, asemenea altor zone de munte, pare a fi fost tărâmul gospodăriei simple.

*

Rămâne desigur întrebarea: de ce diferențele dintre regiuni? De ce câmpia pare mai patriarhală decât muntele? Un răspuns ferm credem că necesită mai multă cercetare, dar putem în această fază să enunțăm ipoteze și să le apreciem probabilitatea. Vom începe cu factorii despre care nu credem că influențau relațiile descrise în acest studiu.

Tipul de habitat varia semnificativ de la o zonă la alta. În Nucșoara întâlnim preponderent case din lemn, adică „de bârne”, sau „bârnărețe”³⁹, în vreme ce sudul județului Dolj, nu doar plasa Balta, făcea parte din întinsul tărâm al „bordeielor” ce

³⁹ Bogdan Mateescu, *Historical Geography of Rural House Types and Premises of Social and Economic History. Moldova, Muntenia and Oltenia, Late 18th century –Early 20th Century*, în „Romanian Journal of Population Studies”, XII, partea 2, 2018, p. 45.

se întindea de-a lungul Dunării, din Mehedinți și până în Teleorman și Vlașca⁴⁰. Aceste tipuri de case ar fi putut influența structura gospodăriei în primul rând prin mărimea lor: casele mici ar fi împins către separarea familiilor; casele mari ar fi favorizat locuirea sub același acoperiș al mai multor familii. Ori, din ce știm până astăzi, în ambele regiuni casele erau destul de mici, iar în sudul Doljului, unde avem cele mai complexe gospodării analizate, ele erau chiar mai mici. Conform recensământului din 1859, în plaiul Nucșoara casele aveau 1,7 odăi de locuit pe locuință⁴¹, pe când în Dolj acest indicator arată 1,6 în plasa Balta, și 1,2 în plasa Jiul de Jos⁴². Clar, nu avem o relație între complexitate și mărimea caselor. Ne putem gândi apoi la timpul și efortul necesar construirii lor: cu cât se construiau mai anevoios, cu atât mutarea din casa părintească se făcea mai greu, dura mai mult timp. Or, iarăși putem presupune că la câmpie condițiile erau chiar mai favorabile decât la munte, din moment de bordeiele se construiau mult mai ușor decât casele din lemn. Totuși, vedem gospodării mai complexe din punct de vedere social. Așadar, până acum nu avem motive să credem că tipul de habitat uman influența în vreun fel aranjamentele domestice dintre familii.

Legislația și diversele reglementări fiscale sau militare nu par să fi jucat nici ele un rol. Dacă au fost subiect de discuție pentru alte spații, precum și pentru granița militară a Transilvaniei, putem spune cu certitudine că în Țara Românească nu existau practici administrative sau legi de vreun fel care să fi impus sau să fi făcut mai avantajoasă din punct de vedere fiscal locuirea laolaltă a mai multor contribuabili (se înțelege, a familiilor lor). Toate obligațiile erau impuse pe familie sau individ, nu pe case. La fel se poate spune despre legislația agrară. Sumele de bani și cuantumul de muncă datorat de clăcași proprietarilor de moșii nu varia în funcție de locuințe, ci în funcție de numărul de vite, de ocupație, stare civilă și capacitatea fizică.

Ceea ce credem că a jucat un rol decisiv este economia agrară și greutățile sau nevoile speciale pe care aceasta le genera. Este clar că la câmpie erau folosite mai multe resurse din categoria celor care cereau mai mult efort. Ne referim în primul rând la lucrul pământului și la creșterea animalelor de jug și de tracțiune, dar și a celor de pășune (oi și capre). Practicarea acestor ramuri avea trei implicații importante. În primul rând, cerea mai multe brațe de muncă, iar în al doilea rând, făcea mult mai grea acumularea progresivă de avere. A obține mai mult venit însemna a culege mai mult rod, adică a munci mai mult pământ. Iar asta se putea face doar prin cumpărarea de vite de jug, prin înmulțirea inventarului mobil. În al treilea rând, așa cum am subliniat deja, vitele erau importante și pentru formarea unei noi familii, asigurând o bază materială pentru o gospodărie tânără. Așadar, ne putem închipui economia

⁴⁰ Paul Stahl, *L'habitation enterée dans la région orientale du Danube (XIXe et XXe siècles)*, în „L'Homme”, 12, partea 4, 1972, p. 52.

⁴¹ „Analele Statistice și Pentru Cunoștința Părții Muntene din România”, nr. 3-4, 1860, p. 122-123. Am folosit cifrele din coloanele 9 și 23.

⁴² Aceste două plăși acopereau teritoriul pe care plasa Balta îl avea la 1837. *Ibidem*, p. 126-127. Am folosit cifrele din coloanele 9 și 23.

rurală de la câmpie sub forma unui cerc vicios de presiuni. Plecarea unui fiu din casa părintească însemna pierderea de brațe de muncă și de vite de lucru, care mai apoi ar fi făcut și mai grea înzestrarea unor noi însurăți. Totodată, putea însemna și decăderea în statut a gospodarului. Aceste împrejurări puteau fi agravate din afara relațiilor familiale. După liberalizarea comerțului internațional cu cereale, prin Tratatul de la Adrianopol (1829), este bine cunoscut faptul că au fost extinse culturile agricole din Țara Românească, iar obligațiile clăcașilor au crescut, cel puțin teoretic. Aceasta ar fi putut să tensioneze și mai mult mecanismele interne ale gospodăriei, să contribuie la setul de factori ce îi făcea pe părinți să-și oprească fiii în casă după căsătorie, împotriva obiceiului.

Din același motiv credem că toate cifrele calculate pentru populația de țigani arată nivele mult mai scăzute de interacțiune la nivel domestic. Nepracticând agricultura în aceeași măsură ca majoritatea populației, presiunile descrise mai sus, articulate pe efort fizic și cantitate de resurse, nu existau. Din păcate, cum gospodăria țigănească din trecut a fost și mai puțin studiată, ne e

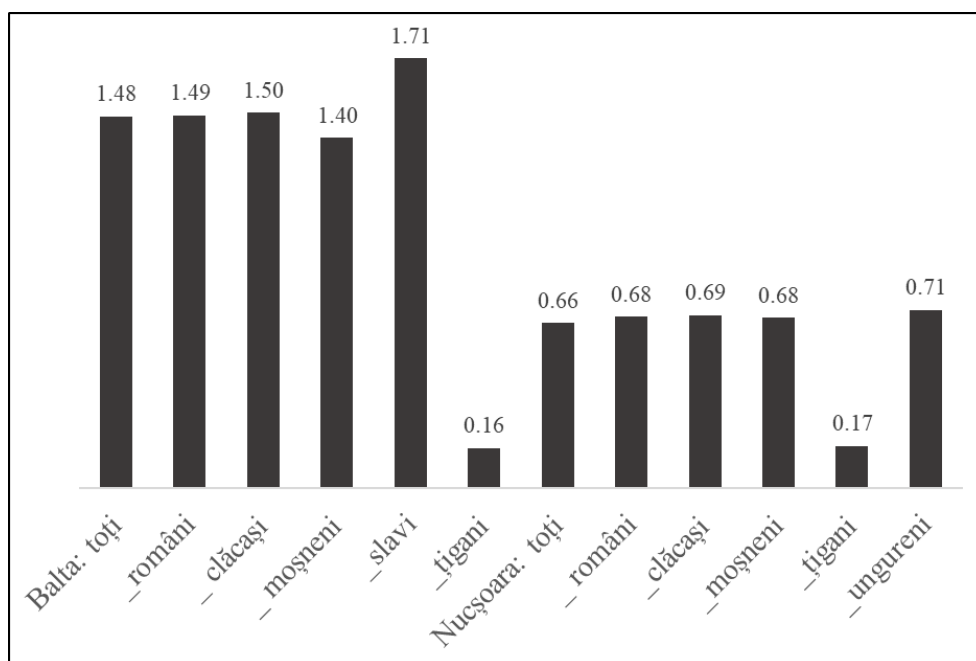

Fig. 7 . Numărul de pogoane folosite raportat la populație, pe subdiviziuni administrative și categorii sociale și etnice.

foarte greu în acest stadiu să emitem ipoteze care să explice normele și practicile alternative ce existau în rândul părinților și copiilor țigani. Rămânând la criteriul etniei, o adevărată surpriză a fost asemănarea dintre români și slavi,

ce uneori s-a concretizat în procente aproape identice, semn că cele două grupuri împărtășeau nu numai ocupații similare, dar și norme sociale similare. Departe de a observa contrastul descris de Paul Stahl, am găsit că nici gospodăriile românilor nu erau la fel de simple, iar nici cele ale slavilor la fel de complexe. Ci, erau expresia acelorași mecanisme, în aceeași măsură generală. La munte, în schimb, nu credem că aceste presiuni erau resimțite la fel de puternic. Terenul abrupt și împădurit nu permitea extinderea culturilor, chiar dacă acest lucru era dorit, fie de săteni, fie de moșieri. Împuținarea moșnenilor și precaritatea culturilor însemna că, în rândul populației generale, părinții aveau mai puțin să le ofere copiilor, dar nici nu aveau nevoie de ei la fel de mult în comparație cu cei de la câmpie. Interacțiunile sociale din afara muncii câmpului (precum socializarea, ajutorul casnic, aprovizionarea cu hrană) puteau avea loc și fără locuirea permanentă în aceeași casă. Mai mult decât atât, o sursă importantă de venit ce aici se întâlnea mai des – pomicultura – nici ea nu cerea multe brațe de muncă.

Concluzii: posibile implicații ale noilor teorii

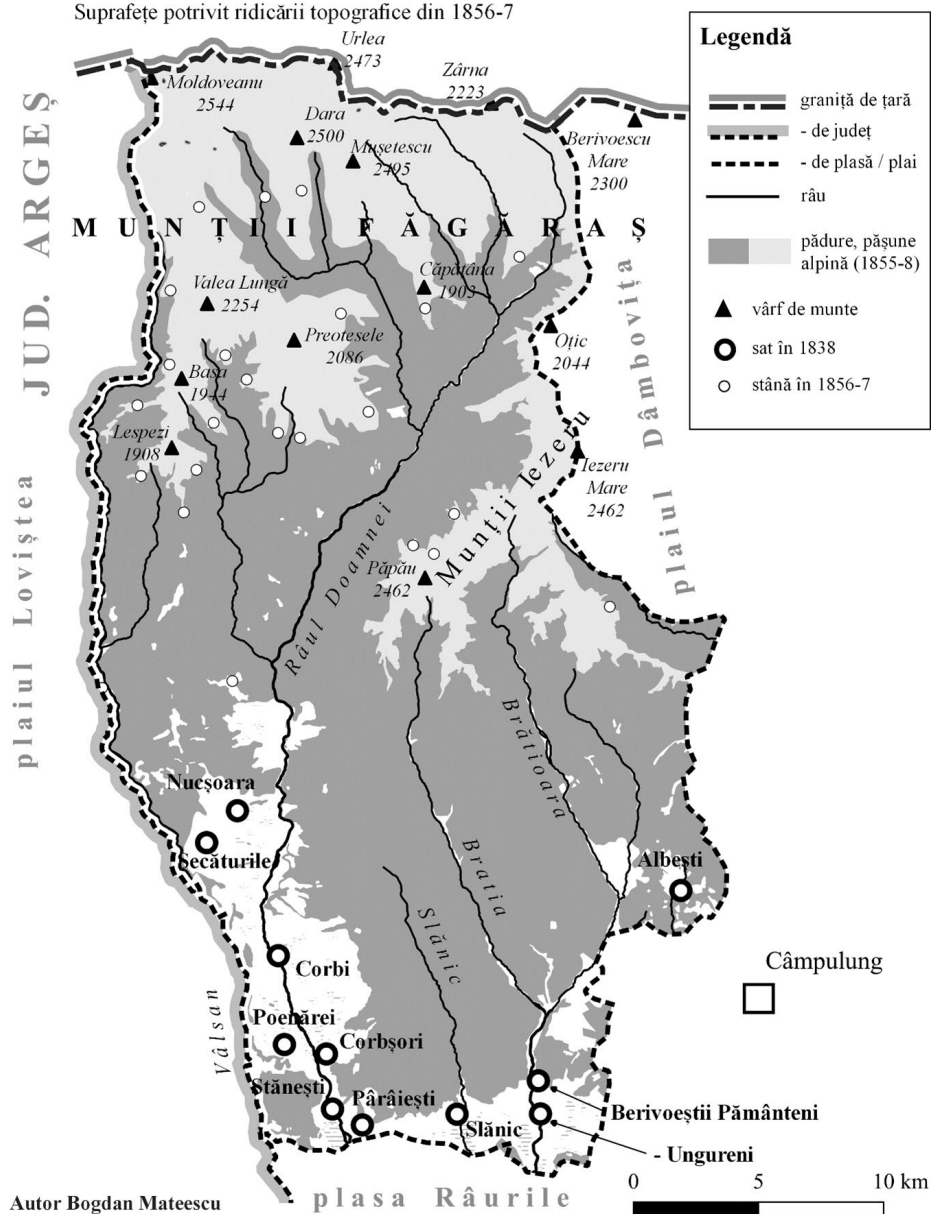
Acest articol urmărește să analizeze primele eșantioane de populație publicate prin baza de date Dem-Ist a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” pentru Țara Românească a anului 1838, cu scopul de a studia relațiile sociale ce se aflau la baza societății rurale din trecut: cele ce se manifestau între părinți și copii, în preajma fondării de noi familii. Abordăm tranziția de la o generație la alta prin conceptele și metodele de lucru folosite în câmpul larg al istoriei gospodăriei (*historical household studies*). Analizând felul în care erau compuse gospodăriile în care locuiau indivizii și capii de familie în diverse etape a vieții, precum și dinamica socio-economică existentă în acele gospodării, putem cunoaște acest proces mai bine decât este reflectat în alte surse sau paradigme științifice.

În primul rând am conceptualizat mai bine sistemele de corezidență ce caracterizau populația acoperită. În zona de munte se observă dominanța *gospodăriei simple*, la nivele printre cele mai mari întâlnite pe continentul european. Separarea familiilor în case diferite la căsătoria tinerilor pare să se fi produs într-o măsură chiar mai mare decât se susținea în teoria sociologică a lui Henri Stahl. La câmpie avem un amestec de *gospodării simple și gospodării ramificate*, care iarăși transcend normele și practicile cunoscute. Nu doar mezinul locuia cu părinți după căsătorie, și nu toți fiii căsătoriți care locuiau cu părinții par să fi fost înzestrați. Sunt foarte puțin diferite gospodăriile românilor de ale slavilor, fapt ce se poate datora presiunilor venite din partea economiei agrare, unde se alterau practicile sociale împotriva normelor, ori se creau norme noi.

Anexe

Harta 2. Plaiul Nucșoara (jud. Muscel)

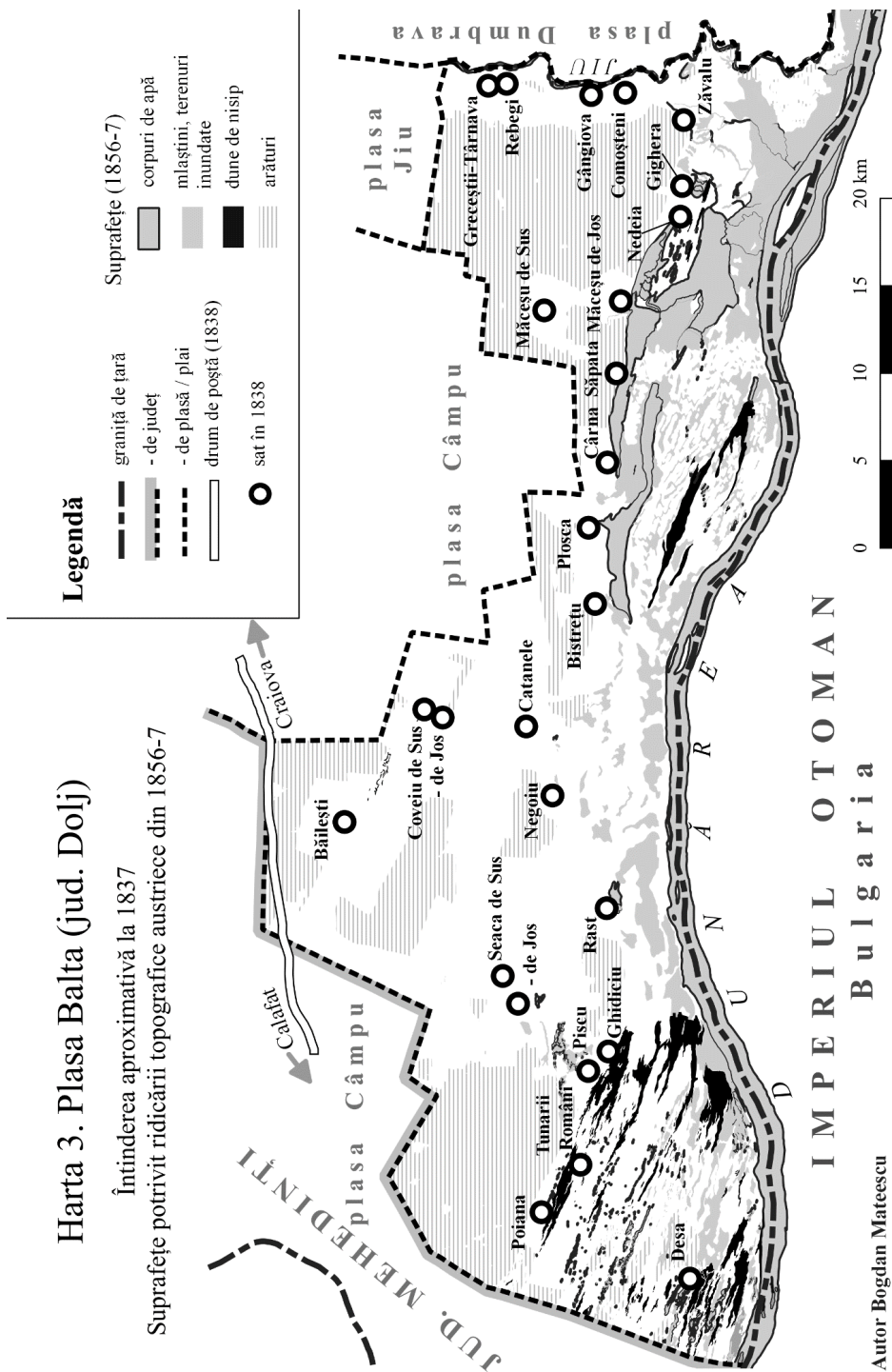
Întinderea aproximativă la 1837;
Suprafețe potrivit ridicării topografice din 1856-7

Harta 3. Plasa Balta (jud. Dolj)

Întinderea aproximativă la 1837

Suprafețe potrivit ridicării topografice austriece din 1856-7

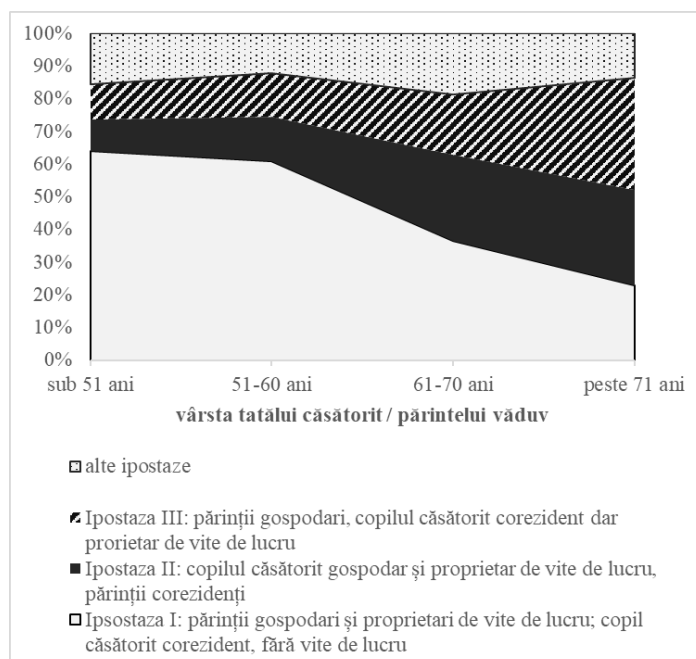

Fig. 8 . Plasa Balta, populația românească. Proporția tipurilor de locuire a familiilor succesoare alături de părinți, în funcție de statut, avere și grupa de vârstă a părintelui.

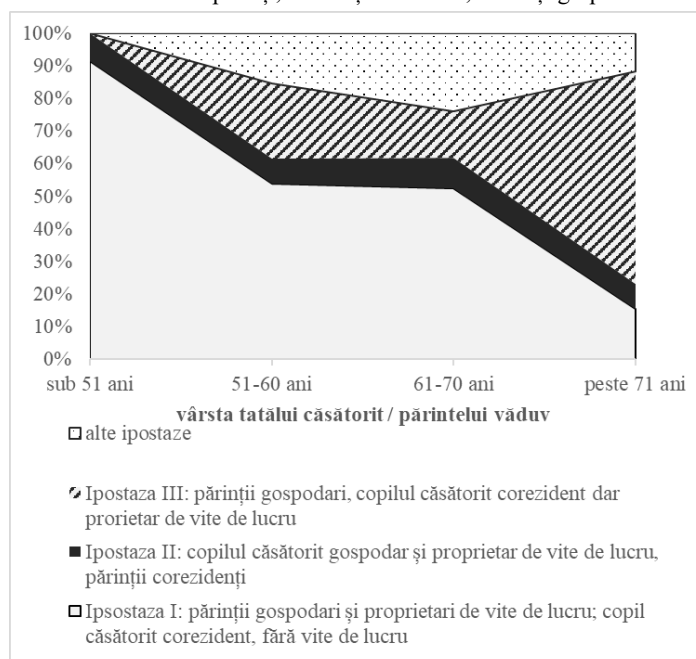

Fig. 9 . Plasa Balta, populația slavă. Proporția tipurilor de locuire a familiilor succesoare alături de părinți, în funcție de statut, avere și grupa de vârstă a părintelui.

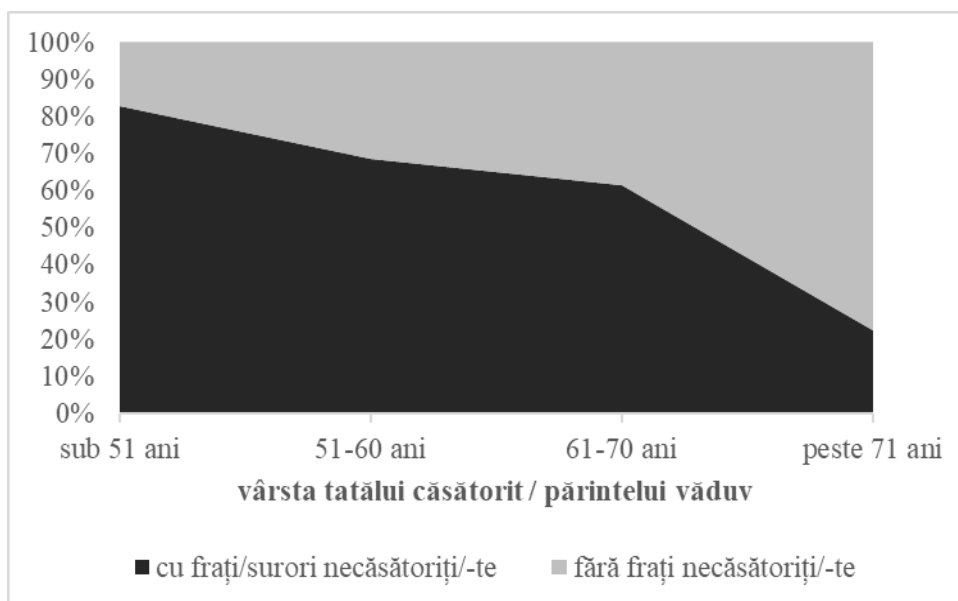

Fig. 10. Plasa Balta, populația românească. Proporția tipurilor de locuire a familiilor succesoare alături de părinți, în funcție de prezența sau absența altor frați sau surori necăsătoriți/-te.

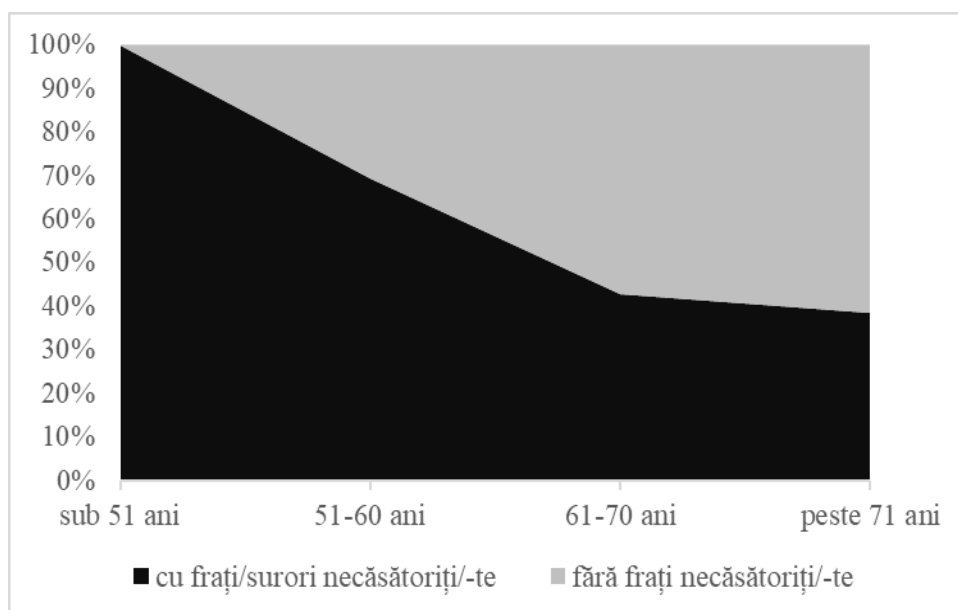

Fig. 11. Plasa Balta, populația slavă. Proporția tipurilor de locuire a familiilor succesoare alături de părinți, în funcție de prezența sau absența altor frați sau surori necăsătoriți/-te.

FROM ONE GENERATION TO ANOTHER. THE FORMATION
OF RURAL HOUSEHOLDS IN 1838 WALLACHIA

Abstract

This paper analyses the first historical population samples published by the Dem-Ist database of the „Nicolae Iorga” Institute of History, with data from the 1838 general census of Wallachia. The aim is to study some of the social relations that were at the core of rural society in the past: those that manifested between parents and children when new families were formed. We examine the transition from one generation of families to another, using concepts and methods from the field of historical household studies.

By doing so we were able to better conceptualize living arrangements among the sampled population. In the mountainous area we observed the dominance of the nuclear family system, reaching some of the highest level observed in Europe for that time. Separation between families seems to have had taken place even more often than postulated by the sociologic theory of Henri Stahl. In the plains, however, we have a mix of the nuclear family and stem family systems. The latter again transcends known paradigms, as it did not involve solely the youngest son living with his parents after marriage. Moreover, not all sons who found themselves in this situation were endowed, as the mainstream theory on the matter states.

Contradicting former views, living patterns of Slavs and Romanians (cohabitating one of the sampled regions) proved remarkably similar, and we think these patterns were the result of pressures coming from agrarian economy, which altered norms, created new ones, changed practices.

Keywords: Wallachia, neolocality, patrilocality, dowry, rural household